

Waar kwam de *Historie van B. Cornelis* (1569) van de pers? Het spoor terug naar plaats van uitgave, boekverkoper en boekdrukker¹

De gouden jaren voor de Nederlandse satire in de zestiende eeuw waren 1568 en 1569. In 1568 verschenen zowel de Nederlandse als Franse versie van Jan van der Noots *Theatre*. Het jaar daarop volgden de Engelse versie van ditzelfde boek, alsook de anonieme *Historie van B. Cornelis*, en algemeen wordt nu aangenomen dat het eveneens anonieme *De bienkorf der h. Roomsche kerke* in 1569 van de pers kwam.

Van der Noots *Theatre* uit 1568 had geen *impressum*, maar wel een colofon. Op grond daarvan is bekend dat zowel de Franse als de Nederlandse versie door John Day te Londen zijn gedrukt. Daartegenover staat dat de Engelse versie van een jaar later wel een *impressum* heeft, waaruit blijkt dat Henry Bynneman het boek te Londen heeft gedrukt. Kennelijk voelden noch Van der Noot noch diens drukkers de noodzaak om zich achter een anonieme uitgave te verbergen. Van der Noots satire vormde een protestantse aanval op de verwereldlijking in het algemeen en die van de Nederlanden in het bijzonder. Afgezien van de felle bladzijden waarin Van der Noot uitvalt tegen bepaalde personen, blijven zijn aanvallen tamelijk abstract.² De personen op wie hij het concreet gemunt heeft, zijn de Brugse franciscaan Cornelis, bijgenaamd de geselaar (die hier nog uitvoerig aan de orde komt), de Gentse dominicaan Jan van der Haghen en tenslotte Floris Egbertszoon, voormalig

- 1 Met hartelijke dank aan Johan Decavele, Dirk Geirnaert, Elly Groenenboom-Draai en Ludo Vandamme voor hun nuttige aan- en opmerkingen bij een eerdere versie van dit artikel.
- 2 Voor de felste bladzijden, zie: J. VAN DER NOOT, *Het Bosken en Het Theatre*. Inleiding en aantekeningen van W.A.P. SMIT, met medewerking van W. VERMEER, Amsterdam, 1953, p. 269-275. Voor de concrete personen zie p. 273.

pastoor van de Sint-Nicolaaskerk (Oude Kerk) te Amsterdam, maar intussen pastoor van de Brusselse Sint-Goedelekerk.³

Toen Philips van Marnix, heer van Sint-Aldegonde, *De bienkorf der h. Roomsche kercke* onder schuilnaam en zonder *impressum* liet verschijnen, wilden zowel hij als zijn boekverkoper, alias uitgever, verhullen wie de producenten ervan waren. Alleen intieme bekenden van de auteur, tevens kenners van het Hebreeuws, wisten wie schuilging onder het pseudoniem 'Isaac Rabbotenu van Loven' (*Hij die de Leuvense theologen uitlacht*). Aldegondes satire verscheen zonder jaar en plaats van uitgave, en zonder de namen van de uitgever c.q. boekdrukker. De sarcastische dedicatie aan Franciscus Sonnius, bisschop van 's-Hertogenbosch, is gedateerd 5 januari 1569. Onderzoek heeft uitgewezen dat *De bienkorf* te Emden in Oost-Friesland van de pers is gekomen bij boekdrukker Willem Gailliart.⁴ Dit wil zeggen: evenals Van der Noots *Theatre* buiten het machtsbereik van de Habsburgse justitie. Aldegondes satire is veel directer en scherper dan die van Van der Noot. Hier is een calvinistische auteur aan het woord die zich qua vakkennis met Leuvense professoren op hun eigen terrein meent te kunnen meten. Zijn satire maakt dan ook een zodanig geleerde indruk dat de onbevangen lezer door alle ten toon gespreide eruditie naar adem snakt. Zijn geschat haalt onze auteur uit geschriften van onverdacht katholieken huize. Daarmee laat hij zien dat hij de katholieke Kerk wil verslaan met haar eigen wapens, of nog liever: hij wil haar verpletteren. Zijn eruditie verdient de nodige waarde-

3 K. BOSTOEN, 'Van der Noot's Apocalyptic Visions: Do you "see" what you read?', in: *Anglo-Dutch relations in the Field of Emblem*. Ed. B. Westerweel, Leiden, 1997, p. 49-61, speciaal p. 58, n. 25.

4 M.E. KRONENBERG, 'Documenten betreffende de Brugse drukkers uit de XVI eeuw', in: *Het Boek*, 30 (1949-51), p. 89-90; H.F. WIJNMAN, 'Grepes uit de geschiedenis van de Nederlandse emigrantendrukkerijen te Emden, 1-2', in: *Het boek: tweede reeks van het tijdschrift voor boek- en bibliotheekwezen* 36 (1963-1964), afl. 3-4 (1964), p. 140-168; zie p. 148-149; en 37 (1965-1966), afl. 2, p. 121-151; A. PETTEGREE, *Emden and the Dutch revolt: exile and the development of reformed Protestantism*. Oxford, 1992, p. 158, n. 52; p. 302-303, nr. 204; P. VALKEMA BLOUW, *Typographia Batava, 1541-1600*. In ordinem digessit A.C. SCHUYTVLOT, *Repertorium van boeken gedrukt in Nederland tussen 1541 en 1600. A repertorium of books printed in the Northern Netherlands between 1541 and 1600*, 2 dln., Nieuwkoop, 1998. Zie speciaal: dl. 1, sub nr. 635.

ring, maar al dat gehamer op het calvinistische gelijk kan een bij de lezer opkomend *taedium* niet verhinderen.

De *Historie van B. Cornelis* draagt een heel ander karakter.⁵ Deze satire houdt scherp in de gaten dat de lezer tegelijk geamuseerd en geïnformeerd wil worden. Het amusement geschiedt voornamelijk op kosten van een even controversiële als kleurrijke figuur, namelijk de franciscaner pater Cornelis, gevierd prediker in diverse Brugse kerken. In het boek wordt de minderbroeder Cornelis gepresenteerd als een hypocriet en een fanaticus, als een demagoog die voortdurend bestaande politiek-godsdiensstige tegenstellingen wil verscherpen ten voordele van zijn eigen factie. Die factie bestaat uit gezagsgetrouwe aanhangers van de paus van Rome en van de koning van Spanje. Voor paus en vorst, en weg met de geus!, luidt hun leus.

CHRISTIANUS NEUTER ALS AUTEUR

Ook de *Historie* verschijnt zonder *impressum*, maar met 1569 als jaar van uitgave op de titelpagina. Zoals bij *De bienkorf* verschuilt de auteur zich ook hier onder een geleerderig pseudoniem, namelijk 'Christianus Neuter' (*een onpartijdige christen*). Met dit pseudoniem presenteert de auteur zich als een tegenstander van christelijke partijzucht, uit welke specifieke hoek die ook afkomstig mocht zijn. 'Neuter' heeft in principe een even grote afkeer van katholieke als van protestantse fanatici, maar omdat zijn wrijfpaal nu eenmaal de populaire prediker Broer Cornelis is, krijgt voornamelijk deze ketterhamer ervan langs. Deze 'Christianus' is daarom nog niet minder katholiek dan de auteur van de satires *Julius exclusus e coelis* of de *Lof der Zotheid*. Het is immers een misvatting om te denken dat in de zestiende eeuw katholieken een gesloten front vormden tegenover allerlei protestantse groeperingen. In werkelijkheid was het katholieke front helemaal niet gesloten. Zo sympathiseerden sommige katholieken met de nieuwe her-

5 Alle citaten uit de *Historie* (1569) in dit artikel heb ik ontleend aan de digitale uitgave, bezorgd door Wim VOORTMAN in 2003-2012, zie: http://www.dbnl.org/tekst/_his002broe01_01/_his002broe01_01_0004.php.

vormingsbewegingen, ook al bleven ze niettemin katholiek, zij het veelal met mate. Dit was zeker het geval met Erasmus, alsook met diens bewonderaars of navolgers, zij die in de *Historie van B. Cornelis* erasmianen of cassandrianen worden genoemd. Omdat dit soort 'neutralisten' tevens veelal tot de intellectuele elite behoorde, was het des te invloedrijker. Alleen al op grond van het auteurspseudoniem 'Christianus Neuter' ligt het dus voor de hand om de mogelijke producenten van deze satire in de eerste plaats onder de toenmalige erasmianen te zoeken.

Bij Van der Noots *Het Theatre* en *De bienkorf* van Marnix was de plaats van uitgave vaststellen nooit een probleem. Bij de *Historie van B. Cornelis* kennelijk wel, want hier zijn drie plaatsen voorgesteld, resp. Brugge, Norwich en Gent. Te Brugge zou het boek bij Pieter de Clerck van de pers zijn gekomen, te Norwich bij Anthony de Solem(p)ne en te Gent bij Gillis Van den Rade. Uit dit artikel moge blijken dat Norwich de beste papieren heeft, maar dit aantonen is niet mijn doel. Ik wil het spoor terug volgen in de publicaties van hen die zich over de plaats van uitgave en de drukker van de *Historie van B. Cornelis* hebben gebogen. Zelfs al hebben zij het daarbij in onze ogen bij het verkeerde einde, dan wil dit niet zeggen dat al hun aannames over de productie van het boek geen aandacht meer zouden verdienen. De vraag naar de plaats van uitgave en de drukker is weliswaar wezenlijk, maar hangt nauw samen met andere vragen naar de productie van dit boek. Het gaat erom de zinnige antwoorden op bepaalde vragen van de onzinnige te scheiden. Ik doel hier op vragen als: wie hebben de tekst geschreven? Wie is verantwoordelijk geweest voor het contact met de uitgever (met andere woorden: wie bezorgde hem de kopij)? En ten slotte: wie heeft of wie hebben dit boek gefinancierd?

Onderzoek naar de verantwoordelijke boekdrukker is mijn uitgangspunt, omdat het hier om een ondergrondse publicatie gaat. Men bedenke dat de producenten van de *Historie van B. Cornelis* natuurlijk onbekend wilden blijven in een tijd dat de Brusselse justitie onder de hertog van Alva jacht maakte op tegenstanders van paus en vorst. Het meeste gevaar liepen de auteur en de boekdrukker. Vooral de boekdrukker verkeerde in een kwetsbare po-

sitie, want als het gerecht gebruik maakte van de expertise van collega-drukkers, kon het - dankzij typografische vergelijking - eerder een boekdrukker op het spoor komen dan een auteur. Dit besefte men waarschijnlijk in de vroegmoderne tijd in bredere kring dan nu. Het geeft natuurlijk te denken dat het toenmalige gerecht niet achter de identiteit van auteur en drukker is gekomen. Kennelijk waren deze laatsten dus mensen die in een positie verkeerden dat ze de justitie om de tuin konden leiden.

De *Historie van B. Cornelis* bestaat uit verscheidene onderdelen, zoals een scherpe voorrede, een uitvoerig verhaal over het schandaal waarin Broer Cornelis centraal staat,⁶ fragmenten van sermoenen met een politiek opruiend karakter, stukken van documentaire aard zoals de vermanende brieven van Stephanus Lindius en de spotverzen van rederijkers. Het boek eindigt met een woord 'Aen den Christelicken Leser' en een satirisch sonnet. Het is de vraag of al deze onderdelen afkomstig zijn van één en dezelfde auteur. Het lijkt er eerder op dat bij de productie een soort collectief betrokken is geweest. Maar een collectief zonder één of twee echte gangmakers bestaat niet. Ook dit moeten we in het achterhoofd houden. We zoeken dus 1° de auteur(s) 2° de redacteur(s) 3° de boekdrukker(s) 4° de uitgever(s) 5° de financier(s) van de uitgave en 6° de gangmaker(s). Dat is een hele opgave.

In dit artikel zullen in de eerste plaats de argumenten in de vakliteratuur die pleiten voor achtereenvolgens Brugge, Norwich en Gent als plaats van uitgave, worden nagetrokken en voorzien

6 Het gaat hier om de zogenaamde 'Discipline der Devotarigen' of geseling van vrome vrouwen op hun blote achterwerk. Toen deze praktijken binnen het sektarische genootschap dat BROEN leidde uitlekten, barstte een schandaal los. De *Historie van B. Cornelis* is niet de eerste bron van dit schandaal. Gedocumenteerd is dat het al vóór 1569 bekend was in Gent en Londen. Documenten waaruit blijkt dat men er vóór 1569 ook in Brugge mee bekend was, ontbreken vooralsnog. Voor Gent in 1566, zie: K. BOSTOEN, 'De oudste verwijzing naar de geselpraktijken van Broer Cornelis', in: *Secrete penitentie: bijdragen tot de geschiedenis der Nederlandse satire*, afl. 16 (1997), p. 3-19. Voor Londen in 1568, zie: K. BOSTOEN & D. HORST, 'De wolf onder de schapen, Afbeeldingen van Broer Cornelis', in: K. BOSTOEN, E. KOLFIN & P. J. SMITH (red.), "*Tweelinge eener dragt*". *Woord en beeld in de Nederlanden (1500-1750)*, Hilversum, 2001, p. 41-74, zie p. 74, n. 79.

van kanttekeningen. Voorts zal ik opmerkingen over mogelijke auteur(s), redacteur(s), financier(s) en gangmaker(s) vermelden.

BRUGGE

In 1879 publiceerde de bibliograaf van Duitse afkomst Th.-J.I. Arnold (1832-1901) een reeks uitvoerige artikelen, gewijd aan de *Historie van B. Cornelis*.⁷ Het zijn nog steeds lezenswaardige stukken die getuigen van een voor die tijd enorme boekhistorische kennis. Al meteen brengt Arnold zijn kandidaat voor het auteurschap naar voren. Het is

“de oudheidkundige Hubertus Goltzius, den zoogenaamden ‘opschrijver’, doch hoogst waarschijnlijk de *opsteller* van de ‘*Historie en (Sermoenen)*’, die twaalf jaren in Antwerpen had gewoond, toen hij zich in 1558 te Brugge vestigde”.⁸

Met andere woorden: volgens Arnold is Goltzius zeer waarschijnlijk niet alleen de man geweest die de preekfragmenten in deze satire heeft genoteerd, maar hij was tevens de auteur van het hele werk. Die toeschrijving geldt tot op de dag van vandaag in de meeste bibliotheekcatalogi. De *Karlsruher Virtueller Katalog* noemt Hubert Goltzius als auteur. Insgelijks doet de *Nederlandse Centrale Catalogus*, die bovendien Brugge als plaats van uitgave en Pieter de Clerck als boekdrukker vermeldt. Zo ook de *WorldCat*.⁹ Die toeschrijving is dus zeer hardnekkig, ofschoon ze aantoonbaar onjuist is. Taal en spelling in het boek komen in elk geval niet overeen met die van Hubertus Goltzius, de door Arnold gedoodverfde auteur. Van Goltzius bezitten we Nederlandse brieven aan Ortelius

7 Th.-J.I. ARNOLD, ‘Broeder Cornelis Adriaensz. Van Dordrecht, Een pleidooi’, in: *Dietsche Warande, Nederlandsch tijdschrift voor aesthetische beleving*, Nieuwe reeks. 2 (1879), p. 117-170, 256-293, 248-387 [lees: 344-387], 421-453, 555-575.

8 ARNOLD, ‘Broeder Cornelis’, p. 127.

9 De SHORT TITLE CATALOGUE, NETHERLANDS (STCN) is voorzichtiger en meer bij de tijd. Daarin is Joannes Castelius of Hubert Goltzius de auteur, en het *impresum* luidt: ‘Norwich, Albert Christiaensz. voor Antonius de Solemne’. De catalogus van de Universiteitsbibliotheek Gent geeft aan dat Christianus Neuter een pseudoniem is van Hubertus Goltzius. De catalogus van de Openbare Bibliotheek Brugge geeft twee verschillende beschrijvingen. Eén ervan wijst Goltzius niet als auteur, maar als drukker van de *Historie* aan.

uit 1570, 1574 en 1581.¹⁰ Opvallend hierin is het Oost-Nederlandse karakter van zijn taal en spelling, wat op zich niet verwonderlijk is als men bedenkt dat Goltzius in Venlo werd geboren en dat zijn vader uit Würzburg stamde. Ik beperk me bij de vergelijking tot de brieven uit 1570 en 1574, omdat die het dichtst bij het verschijningsjaar 1569 van de *Historie* staan. Daaruit geef ik hier enkele Goltzius-woorden met hun moderne vertaling tussen haakjes: gutgunstiger (goedgunstige), Leipsische leste Misse (laatste Leipziger Messe), schrief ick (schreef ik), ein nest (een nest), ghein passagie (geen doorgang), mijn brif (mijn brief), vnnd (en), grut (groet), onse Koutse (onze koets), over het eijs gaen (over het ijs gaan), reuterer (ruiters), krieg (oorlog), Hertog Aug. verdriefft wt sijn landen (Hertog August verdrijft uit zijn gebieden), inde platse (in de plaats), eins ouerlesen (eens doorgelezen), bescheet (inlichting, schriftelijk bewijs), gherrne (graag), de gheune (degene). In de *Historie* vindt men in plaats van 'schrief' (o.v.t.) overal 'schreef', overal 'plaetse' geen platse, overal 'gheerne' geen gherrne, overal 'de gene/ de gheene' nooit 'de gheune'. Ook de stijl van de brieven wijst op de matige schrijfvaardigheid (wat het Nederlands betreft) van Goltzius. Ik zou hem op grond daarvan willen uitsluiten als eventuele eindredacteur van de *Historie* (1569).

Het is op zich begrijpelijk dat bibliothecarissen een anoniem werk graag toeschrijven aan Goltzius, een zwager van Pieter Coecke van Aalst. Door het huwelijk van Coeckes dochter Maaïke met Pieter Bruegel de Oude was Goltzius tevens een 'oom' van de nu beroemdste zestiende-eeuwse schilder uit de Nederlanden.¹¹ Als

10 *Abrahami Ortelii (geographi Antuerpiensis) et viorum eruditorum ad eundem et ad Jacobum Colium Ortelianum (Abrahami Ortelii sororis filium) epistulae: cum aliquot aliis epistulis et tractatibus quibusdam ab utroque collectis (1524-1628)*. Ex autographis mandante Ecclesia Londino-Batava edidit Joannes Henricus HESSELS, Cantabrigiae: Typis Academiae, sumptibus Ecclesiae Londino-Batavae, 1887, nr. 28, p. 65-68; nr. 45, p. 106-109; nr. 105, p. 253-256.

11 Goltzius trouwde tussen 1546 en 1549 met Elisabeth Verhulst († tussen 21 februari en 17 mei 1574). Zij was de dochter van een Mechelse schilder en de zuster van Maaïken die de tweede vrouw werd van Pieter Coecke. Zie: H. DE LA FONTAINE VERWEY, 'De eerste "Private Press" in de Nederlanden, Marcus Laurinus en de "Officina Goltziana"', in: H. DE LA FONTAINE VERWEY, *Uit de wereld van het boek*, dl. 1: *Humanisten, dweppers en rebellen in de zestiende eeuw*. Amsterdam, 2^e herziene

auteur met een enorm prestige in de zestiende eeuw gaf Goltzius prachtig geïllustreerde folianten uit, gewijd aan de geschiedenis van de Klassieke Oudheid. Voor zijn *Fasti Magistratum et Triumphorum Romanorum* uit 1566, waarin de gedenkdagen en triomfen van de Romeinse republiek worden beschreven op grond van munten en inscripties, verleende de Romeinse overheid hem de eretitel van Romeins burger.¹²

Arnold noemt Goltzius: 'den zoogenaamden 'opschrijver' en tevens de opsteller van de *Historie* en (Sermoenen). Daarmee waarschuwt Arnold zijn lezers dat die preekfragmenten niet van de hand van de historische minderbroeder Cornelis Brouwer (1521-1581) zijn, maar van de hand van 'Christianus Neuter' die onder een pseudoniem schrijft. Die waarschuwing is terecht. Hoe licht zou de lezer anders niet geneigd zijn om Neuters bewering in zijn voorwoord van de satire voor waar aan te nemen, namelijk dat de sermoenen van Broer Cornelis uit diens mond zijn opgeschreven zonder een tittel of jota daaraan te veranderen. Arnolds doel is namelijk tweeledig: als een soort anachronistische advocaat van Broer Cornelis wil hij in de eerste plaats diens onschuld bewijzen en vervolgens wil hij betogen dat de *Historie van B. Cornelis* 'hoogstwaarschijnlijk' is verzonnen en geschreven door de Brugse boekdrukker Hubertus Goltzius.¹³ Zijn argumenten hiervoor berusten op een zorgvuldige lectuur van de *Historie*. Hij ging er namelijk stilzwijgend vanuit dat het brein achter dit boek het niet zou kunnen laten om daarin bedekte verwijzingen naar zichzelf te geven.¹⁴

druk, 1976, p. 70; *Hubertus Goltzius en Brugge 1583-1983*, ed. W. LE LOUP. Tentoonstellingscatalogus Gruuthusemuseum, Brugge, 1984, p. 16, 9.

12 DE LA FONTAINE VERWEY, 'De eerste "Private Press"', p. 69-83, zie p. 72.

13 ARNOLD, 'Broeder Cornelis', p. 443.

14 Het gaat om de volgende passages waarin Broer Cornelis tekeergaat tegen Goltzius, de drukker van de *Duae epistolae monitoriae* (1567), die in Arnolds argumentatie een sleutelrol speelden: 'Ghy sult my Hubrecht Goltz seer vriendelic groeten/ ende mijn Heer Pamel/ als ghyse gemoet op de strate. Ende segt onsen Goltzio/ dat die Apologie van B. Cornelis noch niet geprent en wert/ noch ter aenturen niet en sal geprent werden/ om dat die vanden Houe te Bruessel de selfde verwerpen/ als onweerdich gheprent te zijn/ van de welcke sij naermaels ter begheerte/ en mischien deur tbeneersten van zijn vrienden/ tot die van Loeuen gesonden is/ al waer sy tot noch toe blijft lighen. Dit heeft my onsen Bellerus den behuwede sone van

De boekdrukker karakteriseert Arnold als volgt: ‘een betrouwba-
ren, maar overigens weinig kiesch boekdrukker’ die het boek zon-
der *impressum* en ‘liefst met valschen datum’ produceerde.¹⁵ Met
andere woorden: de drukker is een vakman die nauwelijks morele
eisen stelde aan de inhoud van het boek dat hij drukte en die be-
reid was desnoods een onjuist jaar van uitgave op het titelblad te
vermelden. Arnold lijkt voorts aan te nemen dat de *Historie van B.
Cornelis* te Brugge van de pers is gekomen. Het staat er weliswaar
niet met zoveel woorden, maar blijkt impliciet uit het volgende:

“Terwijl men dus bezig was met het drukken van een verhaal
der ‘gruwelen’ door den ‘boef’ [= Broer Cornelis, K.B.] bedreven
(...) werd diezelfde ‘boef’, in dezelfde stad waarin die ‘gruwe-
len’ zouden zijn gepleegd, benoemd tot geloofsonderzoeker,
(...). Terwijl de pers kraakte, waarop de ‘geschiedenis der de-
votarigen’ werd afgedrukt, was dus de magistraat van Brugge,
hervormingsgezind als hij was, en die in ieder geval invloed had
kunnen uitoefenen op de keuze van den geloofsonderzoeker, die
‘gruwelen’ (...) reeds vergeten?”¹⁶

Voor de goede orde: met ‘gruwelen’ bedoelt Arnold de geselingen
binnen het sektarische genootschap waarvan Broer Cornelis werd
beticht. Met de benoeming tot ‘geloofsonderzoeker’ bedoelt hij de
hernieuwde aanstelling van Broer Cornelis tot inquisiteur in 1568.¹⁷
Toch was volgens Arnold Goltzius niet de boekdrukker van de
Historie, want hij bezat niet de gotische *textura*-letters waarmee

Stelsius nu terstont gheseyt. Vaert wel. Tantwerpen/ met haeste. den .xiiij. dach
Maerte. 1568’ (*Historie* 1569, fol. 229r en v). Het origineel van deze brief was in het
Latijn gesteld. Gezien de verwijzingen naar de Antwerpse boekdrukkers Petrus
Bellerus en diens schoonvader Jan Steelsius was de brief vermoedelijk afkomstig
van een collega-boekdrukker, mogelijk Silvius? ‘Ba maer dat desen suspecten
Boeckprenter die gheprent heeft/ ba daer aen en twyffelde ick noyt/ want ou/
ba het heeft al wat meer in/ dan eenen ydelen Harinck datter inde Vasten laetstleden
van Antwerpen gheschreuen wert. Seght Goltzio datmen de Apologie van
B. Cornelis tegen de brieuven van Stephanus Lindius te bruessel int Hoff niet en wil
consenteren noch toe laten te prenten/ om datse onweerdich is gheprent te wor-
den/ want waer toe dede desen suspecten Boeckprenter soo neerstelijck vernemen
oftmen mijn Apologie te Houe wilde toelaten te prenten oft niet/ ba wat heeft hy
met mijn Apologie te doen/ ba wat gaetse hem doch aen/ wilde ick emmers wel
seer gheerne weten’ (*Historie* 1578, p. 299).

15 ARNOLD, ‘Broeder Cornelis’, p. 273 [lees: 369].

16 ARNOLD, ‘Broeder Cornelis’, p. 283 [lees: 379].

17 *Nationaal Biografisch Woordenboek*, dl. 14 (1992), kol. 79 en 81.

het boek is gedrukt. In alle boeken, afkomstig van zijn drukpers, komen uitsluitend 'italiaansche lettersoorten voor; vlaamsche en hoogduitsche typen, destijds in de Nederlanden het meest gebruikelijk, waren in zijne werkplaats niet voorhanden'.¹⁸ Arnold stelde vast dat er vanaf 1567 niets meer ter perse is gelegd in het drukkers-atelier van Goltzius. Eén van de argumenten die hij hiervoor geeft, is dat *De warachtighe fabulen der dieren*, een boek van Goltzius' vriend Marcus Gheeraerts, in 1567 te Brugge bij Pieter de Clerck is gedrukt, terwijl het aan Goltzius is opgedragen met als datum: Brugge, 28 juli 1567. Arnold neemt waarschijnlijk terecht aan dat Gheeraerts zijn werk liever aan de voortreffelijke pers van zijn vriend Goltzius had toevertrouwd in plaats van aan De Clerck.¹⁹ Ook De la Fontaine Verwey meent dat de *Officina Goltziana* stilviel na het drukken van de *Fasti* uit 1566. Goltzius zou niets meer hebben gedrukt na de publicatie in maart 1567 van *Duae epistolae monitoriae*, een boekje dat het jaar daarop door Rome werd verboden.²⁰

Wanneer Arnold het heeft over de *Idyllia* (1566) van Moschus en Bion, uitgegeven door de tekstbezorgers Adolf van Meetkercke, Frans Nans (Nansius) en Jacob Reyvaert (Raevardus), verwijst hij in een voetnoot naar een toekomstige bibliografie van door Goltzius gedrukte werken.²¹ Bedoelde bibliografie werd uiteindelijk in 1921 samengesteld door Marcel Hoc (1890-1972), bibliothecaris van het muntkabinet van de Koninklijke Bibliotheek te Brussel.²² Hoc stelde dat de drukkerij van de graveur, numismaat

18 ARNOLD, 'Broeder Cornelis', p. 567-568, n. 2.

19 ARNOLD, 'Broeder Cornelis', p. 575.

20 DE LA FONTAINE VERWEY, 'De eerste "Private Press"', p. 73-74.

21 ARNOLD, 'Broeder Cornelis', p. 570, n. 2.

22 M. HOC, 'Hubert Goltzius, éditeur et imprimeur', in: *Annales de la Société d'Émulation de Bruges*, 68 (1925), p. 21-34. Hij verwijst hierbij op p. 21 ook naar zijn 'notice récente' in de *Bibliotheca Belgica*, 196e, 197e livraisons, [1921], G. 380-397. Geraadpleegd is de editie, herzien onder de leiding van Marie-Thérèse Lenger, dl. 3 (1964), p. 241-262. In navolging van F.-V. Goethals beschouwt Hoc Joannes Castelius als de auteur van de *Historie*. 'Goltzius prêta également sa presse à Jean De Castelee, curé de Saint-Jacques, à Bruges, pour l'impression des sermons apocryphes du fameux Corneille Adriaensen. (...) Jean De Castelee parodia ses prêches et publia, chez Goltzius en 1569, des sermons composés par lui, dans un but satirique, et qu'il attribua faussement au frère Corneille' (*Bibliotheca Belgica*, dl. 3 (1964), p. 243, kol. 1).

en humanist Goltzius tussen 1567 en 1575 niet langer in bedrijf was en vroeg zich in verband hiermee af welke rol Goltzius had gespeeld tijdens de godsdiensttwisten te Brugge in 1566 en erna. Ondanks alle inspanningen van Arnold achtte hij het niet bewezen dat Goltzius de apocriefe sermoenen van Broer Cornelis had geredigeerd. Uitdrukkelijk verwierp hij zelfs de idee dat Goltzius de auteur van die sermoenen kon zijn geweest. Hoc deed dit op grond van wat hem bekend was over Goltzius' karakter en diens soort bezigheden. Ofschoon hij in 1921 meende dat Goltzius de sermoenen had gedrukt, schoof hij vier jaar daarna plots zonder verdere argumentatie de Bruggeling Pieter de Clerck als drukker naar voren. Argumenten voor zijn opmerkelijke koerswijziging gaf hij helaas niet.²³

De Brugse stadsarchivaris Albert Schouteet (1909-1991) zou dan ook korte metten maken met Hocs bewering dat Pieter de Clerck (1533-1576) als de drukker van de sermoenen moet worden beschouwd. Deze toeschrijving berustte volgens Schouteet niet op documenten. Eerder was er aanleiding om te denken aan het tegendeel. Hij wees hierbij op een gunstig getuigschrift dat op 15 november 1570 aan De Clerck werd verleend door de Brugse stadsmagistraat. Daarin staat dat hij nooit iets had gedrukt dat tegen de leer van de rooms-katholieke Kerk en de wetgeving van de koning indruiste. Als de stadsmagistraat alleen maar had vermoed dat De Clerck verboden boeken drukte, zou ze dit getuigschrift nooit hebben afgeleverd, aldus Schouteet.²⁴ Maar de Brugse stadsarchivaris was er zich kennelijk van bewust dat dit laatste evenmin een doorslaggevend argument kon zijn. Immers, nergens

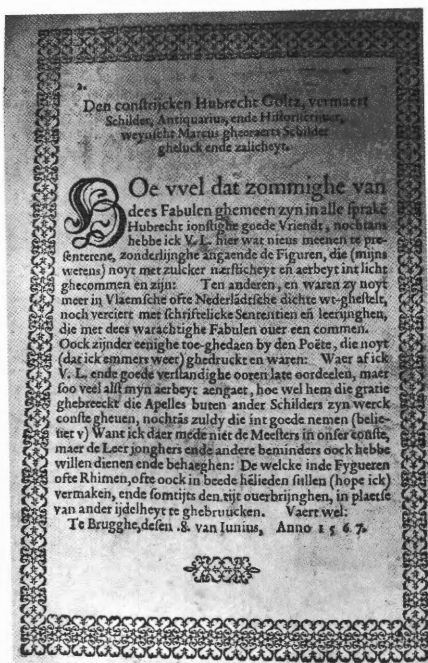
23 Hij stelt apodictisch: 'Ils furent imprimés chez Pieter de Clerck, et non chez Goltzius comme nous l'avons dit par erreur (*Bibliotheca Belgica*, G 380°)'. Zie: M. HOC, 'Hubert Goltzius', p. 31, n. 1.

24 A. SCHOUTEET, 'Documenten betreffende de Brugse drukkers uit de 16e eeuw. V. Pieter de Clerck', in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis "Société d'Émulation" te Brugge*, 86 (1949), p. 151-214, zie p. 178-179. Zie ook de documenten uit november 1570, waaruit blijkt dat Jooris de Vriese, kanunnik van Sint-Donaas, Jacob van Pamele (Pamelius), eveneens kanunnik van Sint-Donaas, en François vanden Hove, pastoor van de O.-L.-Vrouwekerk, hebben getuigd dat Pieter de Clerck zich 'altyts wel ende eerlick ghedreghen en ghehadt heeft (...) als een goet kyndt der heyligher Roomsche Kercke' (*ibidem*, p. 200-202, nrs. 29 en 30).

is gedocumenteerd dat de *Historie van B. Cornelis* ooit door een verbod zou zijn getroffen.²⁵ Hij besloot daarom zijn artikel met de opmerking dat uitsluitend een vergelijkende studie van druklettertypen, gebruikt door Goltzius, De Clerck en andere drukkers en die waarmee de *Historie* is gedrukt, een doorslaggevend argument kan leveren. Maar dit typografische onderzoek heeft hij zelf niet verricht, mogelijk door zijn onbekendheid met daartoe geschikte hulpmiddelen.²⁶

Herman de la Fontaine Verwey (1903-1989), bibliothecaris van de Amsterdamse universiteitsbibliotheek, meende - in navolging van Arnold en Hoc - dat het in de *Historie* gebruikte typografische materiaal niet uitsloot dat het boek door Pieter de Clerck in Brugge kon zijn gedrukt.²⁷ Maar in 1976 ging hij nog een stap verder. Op grond van eigen typografisch onderzoek stelde hij 'dat al het materiaal dat voor het zetten van de *Historie* gebruikt is, voorkomt in de andere drukken van Pieter de Clercq'.²⁸ Hij achtte het ook mogelijk dat De Clerck een 'argeloze katholiek' was die geen kwaad

- 25 Er stond wel (sinds november 1568) een deel van de *Historie van B. Cornelis* op de kerkelijke index van verboden boeken, nl. de *Duae epistolae monitoriae* van Joannes CASTELIUS, geschreven onder het pseudoniem Stephanus LINDIUS. Het boek verscheen zonder plaats en jaar van uitgave, maar algemeen neemt men aan dat het in maart 1567 door Goltzius te Brugge is gedrukt. Volledige titel: *Duae epistolae monitoriae, ad F. Cornelium Dordracenum, apud Franciscanos Brugis concionatorem: in quibus religionis curam ad magistratum pertinere, & qua ratione missa in veteri ecclesia celebrata fuerit, ostenditur, multaque alia controversa, & ad pacificationem ecclesiarum facientia tractantur.* [Brugis Flandrorum: Hubertus Goltzius, 1567] (exemplaren in: DEN HAAG, Koninklijke Bibliotheek, KW 1124 B 5 a UTRECHT, Universiteitsbibliotheek, MAG: X oct 174 dl 3). In de kerkelijke *Index* van verboden boeken verschijnt het als: 'Stephani Lindii Epistola de Magistratu et Missa', zie: Chr. SEPP, *Verboden lectuur: een drietal indices librorum prohibitorum*, Leiden, 1889, p. 186. Castelius' brieven zijn in 1569 in Nederlandse vertaling gepubliceerd in de *Historie van B. Cornelis* (1569), fol. 92v-103r; 119v-131r, maar de *Historie* (1569) als zodanig staat dus niet op de *Index*.
- 26 Zulk onderzoek zou er nooit gekomen zijn zonder standaardwerken als: H.D.L. VERVLiet, *Sixteenth-century printing types of the Low Countries. With a foreword by Harry CARTER*, Amsterdam, 1968, gebaseerd op druklettermateriaal en archivalia in het Antwerpse Museum Plantin-Moretus (gebruikelijke afkorting: VPT).
- 27 H. DE LA FONTAINE VERWEY, 'The first private press in the Low Countries. Marcus Laurinus and the Officina Goltziana', in: *Quaerendo: a quarterly journal from the Low Countries devoted to manuscripts and printed books*, 2 (1972), p. 294-310, speciaal p. 304, n. 2. Ik kon echter nergens vinden dat Arnold de mening was toegedaan dat de *Historie* bij Pieter de Clerck zou zijn gedrukt.
- 28 DE LA FONTAINE VERWEY, 'De eerste "Private Press"', p. 76.

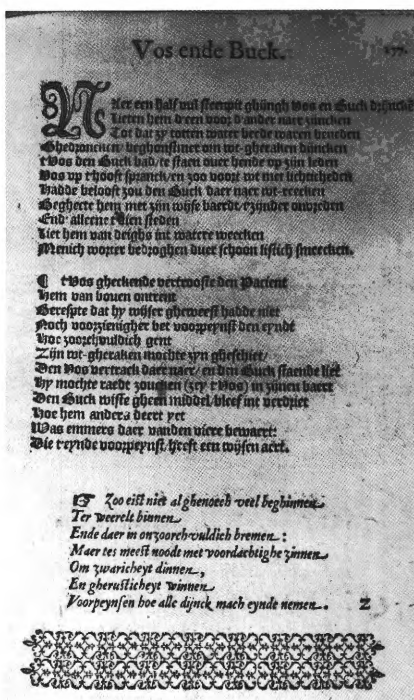

Afb. 1 Houtsnede-omlijsting in: Edewaerd de Dene, *De warachtighe fabulen der dieren*, p. 2 of fol. A1v. Volgens het colofon is het boek op 26 augustus 1567 gedrukt te Brugge bij Pieter de Clerck voor en op kosten van Marcus Gheeraerts. Exemplaar Openbare Bibliotheek Brugge: 137 (1).

zag in de tekst die hij drukte, 'een naïeve geest' die niet wist dat de *Historie* een onderdeel bevatte dat door de *Index* verboden was en evenmin besefte dat de verhalen over de 'secrete penitentie' (de geheime boetedoening of geselstraf) niet door de beugel konden.

Bij vergelijking van het typografische materiaal van *De warachtighe fabulen* (1567) met dat van de *Historie van B. Cornelis* (1569),²⁹ zag ik een overeenkomst in het lijstwerk dat is gebruikt in beide boeken. De dedicatie aan Goltzius door Gheeraerts in *De warachtighe fabulen* heeft een omlijsting [afbeelding 1]. De zijstukken van die omlijsting doen denken aan die op de titelpagina van de *Historie van B. Cornelis*. Onder het tekstblok op p. 177 is een sierstuk te zien dat verwantschap vertoont met de boven- en on-

29 Gebruikt zijn het exemplaar met signatuur ST 137 (1) van *De warachtighe fabulen* in de Openbare Bibliotheek te Brugge en het exemplaar met signatuur 13/724 van de *Historie van B. Cornelis* in dezelfde bibliotheek.

Afb. 2 Sierstuk in: Edewaerd de Dene, *De warachtighe fabulen der dieren*, p. 177. De initiaal N schildt sterk van die in afbeelding 5.

derstukken van de omlijsting op de titelpagina van de *Historie*. [afbeelding 2] Bij de drukletters zijn ook allerlei overeenkomsten mogelijk, maar dit betreft toen frequent voorkomend typografisch materiaal en kan dus slecht als bewijs dienen.³⁰ In de initialen trof ik echter geen overeenkomsten aan. Over de randdecoraties zijn wellicht de opmerkingen van Schouteet van belang, nl. dat Pieter de Clerck wel zelf houtsneden vervaardigde, maar veel van zijn ‘versieringsmateriaal’ van anderen overgenomen kan hebben.³¹ Maar het is natuurlijk ook mogelijk dat Marcus Gheeraerts, die op eigen kosten het boek door De Clerck liet drukken en tevens alle illustraties etste, dit sierelement heeft ingebracht bij deze boekdrukker. Wat ‘de andere drukken’ van De Clerck betreft die De la

30 Over de drukletters, zie de ‘Historische toelichting’, p. [5] van W. LE LOUP achter zijn editie van *De warachtighe fabulen*, Roeselare, 1978.

31 SCHOUTEET, ‘Documenten’, p. 163.

Fontaine Verwey noemt, is het jammer dat hij van zijn typografische onderzoek geen relevante afbeeldingen als bewijsmateriaal heeft laten opnemen. Nu is een en ander niet goed te controleren. Het *Claer betooch* (1567), gedrukt bij Pieter de Clerck,³² bevat veel meer overeenkomsten met de *Historie* in gebruikte lettertypen, maar het blijft moeilijke materie. We zoeken immers unieke fenomenen zoals beschadigde letters en in hout gesneden initialen, die voorkomen in twee verschillende boeken die in hetzelfde jaar zijn gedrukt. Van die twee boeken, zoals bij de *Historie*, is dan bijv. het ene verschenen zonder plaats van uitgave en zonder naam van uitgever c.q. boekdrukker, terwijl het andere een *impressum* of een colofon heeft, waaruit duidelijk blijkt waar en bij wie het boek van de pers is gerold. Het spreekt vanzelf dat de voortschrijdende digitalisering (vooropgesteld dat bibliotheken met oud boekenbezit hieraan willen meewerken) het mogelijk zal maken om over afzienbare tijd een dergelijk onderzoek op efficiëntere wijze te verrichten dan in de tijd van De la Fontaine Verwey mogelijk was.

NORWICH

In 1972 duikt voor het eerst de suggestie op dat de *Historie van B. Cornelis* (1569) kon zijn gedrukt op de pers van 'Anthony de Solemne'.³³ Deze drukker zou een in 1567 uit Antwerpen naar Norwich uitgeweken koopman in specerijen zijn geweest. Hoewel De la Fontaine Verwey geen argumenten gaf waarop die toeschrijving aan Norwich en Anthony de Solem(p)ne berustte, is zij sinds 1975 min of meer gangbaar geworden, mede dankzij het succes van zijn verzameling studies, getiteld *Uit de wereld van het boek*.³⁴ De bijdrage over Goltzius' werkzaamheden hierin is

32 *Een clær betooch vanden oorspronck der Lutherie, van die menichvuldicheyt der Secten. Van die tweedrachticheyt die onder den sectarissen es. Van die schade ende bloetstortijnghe, die ter cause der secten is gheschiet int Christendom vanden jare duust vijf hondert zeventhiene, tot den jare duust vijf hondert zessentzestich.* Eerst ghemaect in Latine bij (...) Willem VERLINDE, bisschop van Ruremonde, ende nu in ons Nederlandsche tale ouer ghestelt by B. Jacop VANDE VELDE (...). Ghedruct te Brugghe: inde Peerde strate bij my Pieter de Clerck, 1567 (exemplaar in: BRUGGE, *Openbare Bibliotheek*, 5/771).

33 DE LA FONTAINE VERWEY, 'De eerste "Private Press"', p. 304, n. 2.

34 H. DE LA FONTAINE VERWEY, *Uit de wereld van het boek*, dl. 1: *Humanisten, dweppers en rebellen in de zestiende eeuw*. Amsterdam, 1975.

immers de Nederlandse vertaling van het Engelstalige artikel uit 1972. De herdrukken uit 1976 en 1982 van deze vertaling zorgden voor een nog ruimere verspreiding van de aandacht voor Norwich als plaats van uitgave van Nederlandse protestantse geschriften. Ik maak hier gebruik van de herziene herdruk uit 1976.³⁵ Een voetnoot hierin bevat een interessante toevoeging die in 1972 ontbrak, nl. dat men kan denken aan Norwich 'omdat het tweede deel [van de *Historie*, K.B.] als *impressum* "Buyten Noirdwiz" heeft'.³⁶ De la Fontaine Verwey voegt er *niet* aan toe (zoals ikzelf geneigd zou zijn): 'Buyten' betekent dat het tweede deel juist niet in Norwich is gedrukt. Een mogelijke implicatie hiervan is dat de anonieme uitgever c.q. boekdrukker³⁷ van het vervolg uit 1578 bedekt zinspeelde op de plaats van uitgave van het eerste deel. Kennelijk wist hij dat dit eerste deel uit 1569 wel degelijk in Norwich was gedrukt.

Over de betrokkenheid van Goltzius schreef De la Fontaine Verwey in 1972 nog: 'While being certain that Goltzius took down the sermons, I do not intend to offer an opinion as to whether he adapted them or not. But he cannot possibly have printed them.'³⁸ In 1976 is hij echter veel minder stellig: 'Waarschijnlijk is Goltzius de opschrijver geweest; of hij ook de bewerker was, blijve in het midden; de drukker kan hij stellig niet geweest zijn', schrijft hij.

Het noteren van gesproken taal is echter een vak apart. Gespecialiseerde ambtenaren die gewoon waren om getuigenverklaringen te noteren, lijken mij eerder aangewezen als 'opschrijver' dan iemand als Goltzius. Waar kwam de motivatie bij Goltzius vandaan om in de jaren 1566-1568 bijna dagelijks de preken van Broer Cornelis te volgen? Echt waarschijnlijk is dat laatste niet, want wie heeft daar de tijd en het uithoudingsvermogen voor? Maar als het een taak is die in opdracht wordt vervuld, lig-

35 DE LA FONTAINE VERWEY, 'De eerste "Private Press"', p. 69-83.

36 DE LA FONTAINE VERWEY, 'The first private press', p. 83, n. 17.

37 Volgens Valkema Blouw was Willem (Gulielmus) Silvius de drukker van het vervolgdeel uit 1578. Zie: P. VALKEMA BLOUW, *Typographia Batava* dl. 1, sub nr. 2448. Silvius was toen - op Plantin na - de vermaardste drukker van Antwerpen.

38 DE LA FONTAINE VERWEY, 'De eerste "Private Press"', p. 304.

gen de zaken anders. Zo'n opdracht kon van de stadsmagistraat komen, want die was altijd beducht voor gevaarlijke maatschappelijke onrust in de jaren rond de Beeldenstorm. Het is niet onwaarschijnlijk dat ze opruiende passages in preken liet noteren met het oog op eventuele strafmaatregelen tegen de man op de kansel. De *Historie van B. Cornelis* is geen prekenbundel, een genre dat populair was in de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd.³⁹ Van de sermoenen in dit boek wordt immers nooit de volledige tekst meegedeeld, maar slechts betrekkelijk kleine fragmenten. Het gaat dus om een chronologisch geordende reeks passages uit preken. Wat die passages met elkaar verbindt, is dat ze politieke onrust konden verwekken. Want ze betreffen woedende uitvallen van Broer Cornelis tegen alle soorten 'kettters', de stadsmagistraat, de bisschop, de Staten-Generaal, de prins van Oranje en andere hoge (en lage) edellieden, en voorts persoonlijke aanvallen op lieden die - naar de smaak van de predikant - hem in woord en geschrifte vijandig hadden bejegend of beledigd. Dat een bewerker of redacteur op grond van die preekfragmenten er nog een schepje bovenop heeft gedaan om de reputatie van de charismatische predikant om zeep te helpen, ligt voor de hand. Dat is immers eigen aan de satire als literair genre. In tegenstelling tot De la Fontaine Verwey acht ik het niet waarschijnlijk dat Goltzius de 'opschrijver' of bewerker is geweest. Ik ben het wel met hem eens - mede gezien de latere publicaties van David Stoker en Paul Valkema Blouw - dat Goltzius niet de drukker van de *Historie* is geweest.

DAVID STOKER

De Britse bibliotheekwetenschapper David Stoker (° 1948) raakte als student geïnteresseerd in de geschiedenis van de boekhandel te Norwich en schreef er zijn eindschiptie over, die ongepubliceerd bleef.⁴⁰ Op grond van inlichtingen van De la Fontaine Verwey publiceerde hij in 1981 een baanbrekend artikel over Anthony de

39 Zie bijv. G.C. ZIELEMAN, *Middelnederlandse epistel- en evangeliëpreken* (Kerkhistorische bijdragen, 8), Leiden, 1978, p. 9, n. 2.

40 D. STOKER, *A history of the Norwich book trades 1560-1760*. Fellowship of the Library Association, 1976, Unpublished thesis.

Solempne,⁴¹ waarin hij allerlei eerder gedane toeschrijvingen aan diens pers verwierp.⁴² Stoker was het na onderzoek van het lettermateriaal en de houten sierstukken eens met de De la Fontaine Verwey dat het tweede deel van de *Historie van B. Cornelis* uit 1578 niet door De Solempne kon zijn gedrukt. Hij interpreteerde het 'buyten Noirdwitz' uit het *impressum* op grond van informatie van Harry Carter als 'outside Norwich'.⁴³ Een ander argument was volgens hem dat De Solempne zijn uitgaven per blad nummerde in plaats van per bladzijde zoals in het tweede deel.

Het eerste deel uit 1569 kon volgens Stoker wel afkomstig zijn van De Solempnes pers, gezien de gebruikte lettertypen, namelijk: 'four black letter types and one italic used by Solempne as well as the same two type ornaments'. Ook is de uit hout gesneden initiaal N op fol. 1 recto van de *Historie* (1569) afkomstig uit dezelfde reeks houtsneden als de initiaal U in de *Belijdenisse [...] des geloofs* (1568) die bij De Solempne van de pers kwam.⁴⁴ De *Historie* uit 1569 was bovendien gefolieerd, d.w.z. slechts voorzien van bladnummers, dus niet gepagineerd. Twijfel sloeg echter weer bij Stoker toe, toen bleek dat een letter in romein uit het eerste deel van de *Historie* niet overeenkwam met letters uit het bezit van De Solempne. Daarom besloot hij dat hij het boek niet met zekerheid aan De Solempne kon toeschrijven, maar op gezag van De la Fontaine Verwey niet kon uitsluiten dat het bij Pieter de Clerck te

41 D. STOKER, 'Anthony de Solempne: attributions to his press', in: *The Library. The Transactions of the Bibliographical Society*, 6th series, 3 (1981), p. 17-32.

42 P. VALKEMA BLOUW, 'A printer in four countries. Albert Christiaensz. in Vianen, Sedan, Emden and Norwich, 1565 to 1570', in: *Dutch typography in the sixteenth century: the collected works of Paul Valkema Blouw*. Ed. T. CROISET VAN UCHELEN, P. DIJSTELBERGE. Preface by A. PETTEGREE (Library of the written word, 18. The handpress world, 12), Leiden, 2013, p. 755-792. Zie hierin p. 774, n. 66. Dit is (met kleine wijzigingen) een herdruk van: P. VALKEMA BLOUW, 'A printer in four countries: Albert Christiaensz. in Vianen, Sedan, Emden and Norwich (1565-70), in: *Quaerendo* 26 n.1 (1996), p. 3-36. Zie: p. 26, n. 66.

43 Het *impressum* van het tweede deel luidt: 'Nu eerstmael in Druck vuytgegaen, buyten Noirdwitz' (Nu voor het eerst in druk openbaar gemaakt buiten Norwich). Het 'buyten Noirdwitz' is ooit verklaard als 'except in Norwegian and, more convincingly as "outside Norwich [City Wall]"', zie: STOKER, 'Anthony de Solempne', p. 28 & n. 47.

44 De uit hout gesneden initiaal U is afgebeeld in STOKER, 'Anthony de Solempne', p. 22.

Brugge was gedrukt, al was dat laatste onwaarschijnlijk onder het bewind van de hertog van Alva.⁴⁵

In Stokers artikel komen nog tal van belangwekkende zaken aan de orde, zoals enkele biografische gegevens over De Solempne. Die had bij de komst van Alva in juni 1567 zijn handel in specerijen te Antwerpen opgedoekt en was in Norwich terechtgekomen. Waar De Solempne oorspronkelijk vandaan kwam en hoelang hij in Antwerpen had gewoond, vermeldt Stoker niet. Volgens de Antwerpse Poortersboeken werd 'de makelaar Antonis de Solemne, zoon van Steven en afkomstig uit Mechelen' op 15 maart 1566 ingeschreven.⁴⁶ In elk geval lijkt me die Antwerpse connectie van belang voor de productie van de *Historie van B. Cornelis*. Mogelijk was De Solempne bekend met sommige geleerde kooplieden. Hij was calvinist, want ouderling en diaken in de *Dutch Church* van Norwich. Hij wordt in de belastingregisters vermeld als één van de meest welgestelde leden van de Nederlandse gemeenschap.⁴⁷ Dat hij al in zijn Antwerpse tijd het drukkersvak zou hebben beheerst, kon echter niet worden vastgesteld. Vandaar Stokers verbazing dat deze man al in 1568 een drukkerij bezat die niet alleen technisch gesproken uitzonderlijk goed was uitgerust, maar waar ook twee boeken verschenen met zijn *impressum* op de titelpagina. Het vermoeden rijst dat hij mogelijk eerder een financier en uitgever is geweest dan iemand die het typografische handwerk verrichtte. Bij zijn bedrijf verschijnt, volgens Stoker, drukwerk in de jaren 1568 tot 1571-1572, daarna niet meer, terwijl hij nog in 1584 te Norwich woont. Zijn geboorte- en sterfjaar zijn niet overgeleverd in de geraadpleegde literatuur.

45 STOKER, 'Anthony de Solempne', p. 28-29.

46 Geciteerd naar VALKEMA BLOUW, *Dutch typography*, p. 773, n. 62; IDEM, 'A printer', p. 2, n. 62.

47 Genoemd onder 'Wymer Ward, St. John's' op fol. M.7 vo.: 'Anthony de Solempne, Goods £ 8 Tax 26 s. 8 d.' Zie: W.J.Ch. MOENS, *The Walloons and their church at Norwich: their history and registers, 1565-1832* (The publications of the Huguenot Society of London, 1), Lymington, dl. 2, 1888, p. 166. De meeste anderen betalen inderdaad heel wat minder. In dl. 1, 1887, p. 72-74 schrijft Moens uitvoeriger over De Solempne die met vrouw en twee zonen naar Norwich kwam, alsmede over diens boekproductie (overigens zonder de *Historie van B. Cornelis* te vermelden).

Het lettermateriaal dat De Solempne tot zijn beschikking had, was zeker niet uniek. Stoker wijst op lettertypen die zowel De Solempne als Willem Gailliart te Emden en Willem Silvius te Antwerpen bezaten.⁴⁸ Pieter de Clerck wordt in dit verband niet door Stoker genoemd, maar waarschijnlijk bezat hij eveneens een deel van hetzelfde typografische materiaal, waardoor de aarzeling van De la Fontaine Verwey en Stoker om hem uit te sluiten als producent van de *Historie* begrijpelijk wordt. Dat drukkersmateriaal stamde vermoedelijk allemaal uit dezelfde bron, met andere woorden: de drukletters van Solempne, Gailliart, Silvius en De Clerck stammen waarschijnlijk uit de werkplaats van één en dezelfde lettersnijder. Vandaar dat identificatie van drukwerk zonder impressum, louter op grond van vergelijkend onderzoek naar druklettertypen, voor niet-specialisten zo'n heikele aangelegenheid wordt.

ANTONIO DEL CORRO EN MARCOS DE LA PALMA

Interessant is ook hetgeen Stoker vermeldt over De Solempnes productie van controversiële boeken. Kennelijk hield deze uitgever zich niet aan het in Engeland wettelijke voorschrift om - voorafgaand aan publicatie - zijn drukwerk in te dienen bij de kerkelijke autoriteit.⁴⁹ Hij ontweek ook de voorschriften, vervat in het *Royal Charter* (1557) van The Stationers' Company, en lijkt evenmin ooit contact te hebben opgenomen met dit officiële uitgeversgilde, dat een monopolie op alle uitgaven bezat.⁵⁰ De Solempne lijkt bovendien niet al te kieskeurig zijn geweest als hij iets op bestelling uitgaf. Zo liet in juli 1569 een welgestelde Antwerpse koopman, waarvan helaas de naam niet is overgeleverd, bij hem een honderd exemplaren drukken van de *Tableau de l'oeuvre de Dieu*, een traktaat van de Spaanse predikant Antonio del Corro, alias Antonius Corranus (1527-1593). De Spanjaard was in 1567 van Antwerpen naar Londen gevlucht, waar hij lid werd van de Italiaanse gemeente. Del Corro meende naderhand dat zijn spelling problemen op-

48 Zie STOKER, 'Anthony de Solempne', p. 20, 25 en 30.

49 STOKER, 'Anthony de Solempne', p. 21.

50 STOKER, 'Anthony de Solempne', p. 27-28.

leverde voor zijn drukker, gezien diens onvoldoende kennis van het Frans. Die zou daarom Monsieur de la Forest, de predikant van de Waalse gemeente te Norwich, hebben verzocht om de drukproef te corrigeren.⁵¹ Dat bleek echter geen gelukkige keuze. De predikant was minder geschokt door de slechte spelling dan door de inhoud van Del Corro's traktaat. Hij ging het traktaat dat één vel papier besloeg, eens goed lezen om zich vervolgens op te winden over de kritische benadering daarin van de rechtgelovige calvinistische christologie, alsook van de predestinatie. Predikant Michel de la Forest pende 25 aanmerkingen in de marges van de proeven. Desondanks werd het controversiële traktaat van Del Corro gepubliceerd, maar voorzichtigheidshalve zonder vermelding van de plaats van uitgave of De Solempnes naam als uitgever.⁵² Del Corro beweerde later dat zijn traktaat te Norwich was gepubliceerd, omdat De Solempne voor zijn drukwerk de laagste prijs vroeg. Wat er ook van zij, Del Corro's publicatie leidde tot ruzies binnen de schoot van de Italiaanse vluchtelingengemeente te Londen en tot grote opwinding binnen de Londense *French Church*. Vervolgens constateerde Edmund Grindal, de anglicaanse bisschop van Londen, dat het werkje zonder de vereiste kerkelijke goedkeuring was verschenen en zag hij zich uiteindelijk genoodzaakt om de Spanjaard het preken te verbieden.⁵³

Het is van belang hier even stil te staan bij de gang van zaken rond de publicatie van Del Corro's traktaat. Een aantal vragen en vaststellingen dringen zich op. Eerst over de boekverkoper Anthony

51 William McFADDEN heeft diens aanmerkingen in handschrift ontdekt in de Bibliothèque nationale de France, 43.077: Ms. Dupuy 103, fol. 67r-69r. Zie: W. McFADDEN, *The life and works of Antonio del Corro*, Belfast, [1953], p. 355 (ge raadpleegd exemplaar van deze ongepubliceerde thesis in: LEIDEN, *Universiteitsbibliotheek*, 3540 A 13). Over predikant Michel de la Forest († Antwerpen, 1585), een telg van een Vlaamse adellijke familie, zie: F. DE SCHICKLER, *Les Églises du refuge en Angleterre*, dl. 3 (1892), p. 370-372.

52 STOKER, 'Anthony de Solempne', p. 22.

53 Zie hierover R. ESSER, *Niederländische Exulanten in England des 16. und frühen 17. Jahrhunderts* (Historische Forschungen, 55), Berlijn, 1996, p. 127-128; O. BOERSMA & A. JELSMAN (red.), *Unity in multiformity. The minutes of the Coetus of London, 1575 and the Consistory minutes of the Italian church of London, 1570-1591* (Publications of the Huguenot Society of Great Britain and Ireland, 59; Recherches Wallonnes et Huguenotes, 3), Amsterdam, 1997, p. 34-37, 138-149.

de Solempne. Zou een Brabantse koopman met een duidelijk Franse naam als 'De Solempne' onvoldoende Frans kennen om de drukproeven te corrigeren? Waarschijnlijk is dat niet. Van huis uit was De Solempne vermoedelijk Nederlandstalig, aangezien hij oorspronkelijk uit Mechelen afkomstig was. Zijn vader Steven was mogelijk wel een Fransman of althans Franstalig. Moet hij niet worden geïdentificeerd als Etienne de Solempne, de tapijthandelaar en kamerdienaar van aartshertogin Margaretha van Oostenrijk (1480-1530) te Mechelen? Op 11 september 1528 werd Etienne de Solempne door zijn meesteres overzee gestuurd met een vertrouwelijke opdracht. Hij moest een gewichtig document overhandigen aan aartsbisschop Iñigo López de Mendoza y Zúñiga (1489-1535), de ambassadeur van Karel V in Engeland. Dit document was het *vidimus* van de ratificatie van het Bestand van Hampton Court, dat in juni 1528 was overeengekomen tussen Engeland, Frankrijk en de Nederlanden. Omdat hij voor zijn opdracht een flinke financiële tegemoetkoming kreeg, kennen we nu bovenstaande details.⁵⁴ In het geval dat Anthony de Solempne inderdaad een zoon was van deze Etienne, moet hij van huis uit een zeker kapitaal en *savoir-vivre* hebben meegekregen, wat hem later van pas zal zijn gekomen om zich in Norwich te handhaven.

Ook Antonio del Corro en de aard van zijn geschrift verdienen hier enige kanttekeningen. Del Corro was een ex-hiëronymiet van het klooster San Isidoro del Campo bij Sevilla. In 1557 verliet hij Spanje, studeerde theologie te Lausanne, gaf in de streek van Béarn aan de jeugdige en protestants opgevoede Hendrik van Navarra (de latere Franse koning Hendrik IV) lessen Spaans, en kwam daarna te Montargis (110 km onder Parijs) in dienst van de protestantse prinses Renée de France, hertogin van Ferrara. In 1566

54 '351.6 s. à Etienne de Solempne, valet de chambre et tapissier de l'Archiduchesse pour un voyage en Angleterre où le 11 septembre 1528 il est allé porter à don Ignio de Mendoza, élu archevêque de Burgos et ambassadeur près du roi Henri VIII le vidimus de la ratification de la trêve conclue au mois de juin précédent'. (J. FINOT (ed.), *Inventaire sommaire des archives départementales antérieures à 1790. Nord: archives civiles, série B, Chambre des comptes de Lille*, dl.5, Rijsel, 1885, nrs. 2339-2787. Gebruikt is de uitgave op internet onder: http://www.archivesdepartementales.lenord.fr/accounts/mnesys_ad59/datas/medias/inventaires/pdf9.pdf).

werd hij als predikant beroepen door de Franstalige protestanten van Antwerpen. Daar zou hij 18 maanden blijven. Del Corro vluchtte van Antwerpen naar Londen, vermoedelijk naar aanleiding van de nakende komst van Alva in mei 1567. Over zijn verblijf te Antwerpen schreef hij onder meer dat hij daar een traktaatje in handen had gekregen, opgesteld door een anonieme Fransman. Diens *Tableau* had hij uitgebreid, bewerkt en onder zijn vrienden verspreid. Eén van Del Corro's vrienden was de eerdergenoemde welgestelde Antwerpse koopman, die te Norwich bij Anthony de Solempne een honderdtal exemplaren van de nieuwe versie liet drukken. Maar dat ooit een grondtekst - opgesteld door een anonieme Fransman - zou hebben bestaan, wordt sterk betwijfeld.⁵⁵

Volgens John Strype woonde Del Corro te Londen in 'Cripplegate ward' met zijn vrouw 'Mary', zijn twee zonen 'John and James' en de bedienden 'David de Dieu and John Leveresse'. Bekend is dat Del Corro optrad als predikant van het Spaanse conventikel binnen de Italiaanse vluchtelingengemeente te Londen.⁵⁶ William McFadden, die zijn proefschrift aan Antonio del Corro wijdde, vertelt dat er toen 95 Spanjaarden in Londen waren, van wie er zo'n dozijn de Spaanse preken van Del Corro bijwoonde. Daarbij kwamen, volgens Del Corro zelf, nog wat voormalige leden van zijn vroegere Antwerpse gemeente. In 1567-1568 legde hij de belangrijkste zaken uit zijn preken ook uit in het Frans en Latijn ten behoeve van de Antwerpenaren die moeite hadden met het Spaans.⁵⁷ Vrijwel iedereen die over Del Corro heeft geschreven, vermeldt hoe onorthodox protestant deze theoloog was. McFadden heeft het over Del Corro's afkeer van predestinatieleer en autoriteitengeloof, diens pleidooi voor eenheid binnen de Kerk en tolerantie ten aanzien van joden (c.q. cryptojodendom) en

55 A.G. KINDER, 'Obras teológicas de Antonio del Corro. Las dos redacciones de la *Tabla de la obra de Dios y la Monas theologica*', in: *Diálogo ecumenico*, 30 n. 98 (1995), p. 311-340, zie p. 312-313. Met dank aan Rony Garez, die mij een scan van het artikel van A. Gordon Kinder bezorgde.

56 R.E.G. KIRK & E.F. KIRK, *Returns of aliens, dwelling in the city and suburbs of London, from the reign of Henry VIII. to that of James I.* (The publications of the Huguenot Society of London, 10), dl. 1, Aberdeen, 1900, p. 389-390.

57 McFADDEN, *The life and works*, p. 344-345, 349.

moslims.⁵⁸ In dezelfde lijn ligt dat in de zeventiende eeuw volgelingen van Arminius de geschriften van Del Corro zouden lezen en opnieuw uitgeven.⁵⁹

Intrigerend voor ons is natuurlijk de identiteit van die anonieme Antwerpse koopman die bij De Solempne in 1569 een honderd exemplaren liet drukken van Del Corro's *Tableau de l'oeuvre de Dieu*. Vermoedelijk was hij een lid of liefhebber van de Italiaanse gemeente in Londen en meer bepaald een sympathisant van Del Corro's Spaanse conventikel daarbinnen. Al deze elementen passen het best bij één van de broers De la Palma. Marcos en Salvador waren beiden van Spaanse afkomst en aanvankelijk als rijke kooplieden in Middelburg gevestigd. Ze dreven handel met Spanje en Portugal. Marcos de la Palma verbleef in 1566 te Antwerpen, waar hij lid was van de Franstalige calvinistische gemeente, Del Corro onderdak bood en hem liet preken in zijn huis.⁶⁰ Hij werd in 1568 veroordeeld door de Raad van Beroerten en behoorde te Londen tot de Italiaanse vluchtelingengemeente. Te Londen woonde hij samen met het gezin van zijn broer Salvador, die in 1566 de spil van de Middelburgse calvinistische gemeente was geweest. Ook drie opstandige edellieden uit Zuid-Vlaanderen en Artesië woonden daar (onder meer de geuzenkapitein Robert van Belle). In 1569 beleegde Charles Vasquez, een calvinistische edelman van Portugese afkomst uit Sint-Winoksbergen, tevens lid van het Verbond der Edelen, in juni 1570 thuis in Londen een bijeenkomst met de twee broers De la Palma en de opstandige edellieden Robert van Belle (ca.1540-ca.1572), heer van Schonewalle bij Groede,⁶¹ en Jacob van Huele, die eind 1567 de terroristische aanslagen van de bosgeuzen

58 McFADDEN, *The life and works*, p. 350-351.

59 KINDER, 'Obras teológicas', p. 315.

60 Dit blijkt uit een brief van 23 november 1566, geschreven door de spion Philippe d'Auxy aan Margaretha van Parma. Zie: J.A. GORIS, *Étude sur les colonies marchandes méridionales (portugais, espagnols, italiens) à Anvers de 1488 à 1567. Contribution à l'histoire des débuts du capitalisme modern* (Recueil de travaux publiés par les membres des conférences d'histoire et de philologie. Sér. 2; 4), Leuven, 1925, p. 589.

61 Over hem, zie L. VANDAMME, 'Een protestantse edelman en zijn geschilderd portret: Robert van Belle, heer van Schonewalle (ca. 1540-ca. 1572)', in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 143 (2006), p. 246-275.

in Vlaanderen coördineerde.⁶² Van Marcos de la Palma is bekend dat hij in 1572 vanuit Engeland de Opstand in Zeeland en Holland financierde.⁶³

ANTHONY DE SOLEMPNE EN ALBERT CHRISTIAENSZ.

Trad Anthony de Solempne inderdaad eerder op als koopman-financier en bemoeide hij zich nauwelijks met de praktische gang van zaken, waaronder de correctie van de drukproeven? Mogelijk liet De Solempne (zoals veel uitgevers) zich leiden door eerder zakelijke dan religieuze overwegingen. Dat in hetzelfde jaar nog een ander controversieel werk, namelijk de *Historie van B. Cornelis*, bij hem van de pers kon komen zolang de opdrachtgever maar goed betaalde, lijkt me daarom niet onmogelijk. Deze satire uit 1569 moet door protestantse tijdgenoten zijn beschouwd als een schot-schrift tegen de rooms-katholieke Kerk en daardoor als afkomstig van een medestander. Hun kan worden vergeven dat ze niet onmiddellijk begrepen dat het boek in feite de geest ademde van de *Lof der Zotheid* en van de *Julius exclusus e coelis*. Maar Erasmus en zijn navolgers, onder wie Georgius (Joris) Cassander, waren geen protestanten. Ze koesterden hooguit enige sympathie voor deze nieuwkomers op het religieuze front, want die leken immers meer op de bronnen van het christendom terug te grijpen dan de voorstanders van de katholieke orthodoxie. Zij, die in de *Historie* terecht voor erasmianen werden uitgemaakt, waren derhalve aanhangers van het christelijke humanisme of kritische katholieken. Helaas is dit een begrip dat zowel in rooms-katholieke als in protestantse kring vaker op onbegrip stuit.⁶⁴ Het zijn die Brugse erasmianen

62 L. VANDAMME, 'Een edelman uit het Westkwartier in Engeland: Charles Vasquez (1568-1578)', in: *Het beloofde land. Acht opstellen over werken, geloven en vluchten tijdens de XVIe en XVIIe eeuw* (Bijdragen tot de geschiedenis van de Westhoek 1). Dikkebus (leper), 1992, p. 117-162, speciaal p. 129.

63 VANDAMME, 'Een edelman', p. 155-156.

64 M.E. NOLTE, 'Franciscus Balduinus, een omstreden figuur in de 16^e eeuw', in: *Voor Rogier. Een bundel opstellen van oud-leerlingen de hoogleraar bij zijn afscheid aangeboden*, Hilversum-Antwerpen, 1964, p. 37-49. Zie p. 37. J.J. WOLTJER, "'De zuivering der leer". Over protestantiserende katholieken en protestanten in Groningen in 1556', in: *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis*, 78 (1998), p. 1-17; J. WOLTJER, 'Public opinion and the persecution of heretics in the Netherlands, 1550-59', in: J. POLLMANN & A. SPICER (red.), *Public Opinion and Changing Identities in the*

en cassandrianen die een geliefkoosd voorwerp vormen van de scheldpartijen van Broer Cornelis. Andere benamingen waarmee hij hen voortreffelijk karakteriseert, zijn: 'dese ghemengelden/ dese paysmakers/ dese neutralisten/ dese tusschen beede loopers/ dese middelaers'.⁶⁵ Ik ken geen enkel ander geschrift uit die tijd waarin de aanhangers van Erasmus en Cassander zozeer onder vuur liggen als in de sermoenen van hun vijand Broer Cornelis.

Stoker heeft gezocht naar de vakman die mogelijk binnen het bedrijf van De Solempne verantwoordelijk is geweest voor de aanschaf van het typografische materiaal en het eigenlijke drukkershandwerk. Hij dacht hierbij aan de 'Hollandse' drukker Albert Christiaensz., die - evenals De Solempne - op een lijst uit 1568 van vluchtelingen te Norwich wordt vermeld als drukker. Maar een document dat wijst op samenwerking tussen beide 'drukkers' ontbreekt. Wel was Christiaensz. een ervaren boekdrukker die eerst onder de bescherming van de geuzenleider Hendrik van Brederode te Vianen had gewerkt, maar die - na de verovering van Vianen op 3 mei 1567 door de troepen van Margaretha van Parma - had weten te ontsnappen en mogelijk via Emden

Early Modern Netherlands. Essays in Honour of Alastair Duke, Leiden, 2006, p. 87-106, speciaal p. 90-91.

- 65 *Historie van B. Cornelis* 1569, fol. 143v. Volgens Broer Cornelis worden de afvalligen eerst erasmianen, vervolgens cassandrianen, dan lutheranen, calvinisten en wederdopers. Uit de wederdopers komen voort: de adamieten, davidjoristen, Huis der Liefde-aanhangers en tenslotte de atheïsten. Citaat: '[...] want eerst valt ghy van de Catholijcke heilige Roomsche Kercke/ en wert Erasmianen: daer naer wert ghy Cassandrianen/ daer naer Lutheranen/ daer naer Caluinisten/ en daer naer Herdoopers: maer ten lesten spruyten wt de Herdoopers noch de Adamijten/ de Daudid loristen/ die vant Huys der liefden/ en Atheïsten (fol. 88v-89r). Nog uitvoeriger op fol. 144r & v: en 'dese Cassandrianen ende dese Lindianen/ dese Neutralisten/ zijn veel arger dan de Herdoopers en Caluinisten: ba heur leeringe is rechts om Mahomeths Alcoran of om Mahomeths leeringhe en onghelouue in te bringhen. Ou/ dese middelaers/ dese pays makers/ of dese gheminghelde/ zijn de voorloopers van Mahometh of van de Turcken/ want met yegelicke sect willen sij al euen goet vrient zijn: maer om dat heurlieden de heresien vande Herdoopers te grof dunct wesen/ en dat heurlieden die Caluinisten duncten te seditieus en te rebel of te meutich zijn/ ende die Lutheranen of Martinisten of Confessionisten te vehement en te rude/ ba soo willen sij eenen nieuwen middelwech soecken/ ende wat nieus versieren/ om daer mede tusschen beede te loopen/ ende tusschen Godt ende den duuel paëys te maken/ ofte om God metten duuel te minghelen: hey schalcke vertreyfelers: hey snoo rabbauwen en schudden: hey arghe boose verleeders en bedrieghers'.

met zijn drukkersmateriaal in Norwich was terechtgekomen. Hij was een bekwaam typograaf die de Opstand tegen Kerk en Kroon steunde met zijn clandestiene pers. Deze man kan in elk geval De Solempne hebben geholpen bij het opzetten van diens drukkerij.⁶⁶ De activiteiten van Albert Christiaensz. zouden na Stoker grondig aandacht krijgen van de Amsterdamse bibliograaf Paul Valkema Blouw, wiens bijdrage verderop uitvoerig aan de orde komt.

Veel minder aandacht dan aan Christiaensz. besteedt Stoker aan vier boekverkopers uit de Nederlanden die volgens de *Norwich Census Transcripts* uit 1568 eveneens te Norwich waren gevestigd. Hij noemt slechts hun namen in een voetnoot: Cornelius van Hille,⁶⁷ Joannes Paetz, Anthonius Rabat⁶⁸ en Petrus Jason.⁶⁹ Moens vermeldt een Giles Navegeer die in 1567 als boekbinder zou hebben gewerkt 'probably for the printer de Solempne'.⁷⁰ In 1987 werd Stokers artikel herdrukt in een boek op naam van William Sessions en David Stoker, gewijd aan drie specifieke boekdrukkers te Norwich, waaronder De Solempne.⁷¹ Uit de titel hiervan blijkt al dat naast De Solempne en Christiaensz. ook Jan

66 STOKER, 'Anthony de Solempne', p. 18-20.

67 Cornelius van Hille, afkomstig uit Ieper, vluchtte naar Engeland. In 1567 vestigde hij zich in Norwich met zijn vrouw en zoon (MOENS, *The Walloons*, dl. 2, p. 211). Het is merkwaardig dat de *Norwich Census of Aliens* hem vermeldt als boekverkoper, want in 1575 treffen we hem aan als predikant te Yarmouth en vanaf 1578 in Vlaanderen (Oudenaarde en Gent). Zijn zoon Cornelis jr. werd op 30 september 1568 geboren te Norwich (zie: D. STOKER, 'The Norwich Book Trades before 1800', in: *Transactions of the Cambridge Bibliographical Society*, 8 (1981), p. 79-125; we raadpleegden de internetversie: <http://users.aber.ac.uk/das/texts/nchbiogs.htm>). Over Cornelius van Hille, zie: J. DECAVELE (red.), m.m.v. D. COIGNEAU, H. VANDERLINDEN & W. WATERSCHOOT, *Het eind van een rebelse droom. Opstellen over het calvinistisch bewind te Gent (1577-1584) en de terugkeer van de stad onder de gehoorzaamheid van de koning van Spanje (17 september 1584)*, Gent, 1984, p. 69, 83.

68 De boekverkoper Anthonius Rabat kwam met vrouw en kind in 1567 naar Norwich, maar wordt al in 1561 vermeld in een register van de *Dutch Church* (Austin Friars) te Londen (MOENS, *The Walloons*, dl. 2, p. 213).

69 De Nederlandse boekverkoper Pieter Jason vestigde zich al in 1562 te Norwich. In de lijst van 1568 wordt vermeld dat hij een echtgenote en een zoon had (STOKER, 'Anthony de Solempne', p. 26, n. 38).

70 Dit laatste is uiteraard een toevoeging op rekening van Moens die door niemand ooit is overgenomen. Zie MOENS, *The Walloons*, dl. 1, p. 71.

71 W.K. SESSIONS & D. STOKER, *The first printers in Norwich from 1567: Anthony de Solempne, Albert Christiaensz & Joannes Paetz* (Greenback series, 8), York, 1987, p. 60-78.

Jacobsz. Paedts aandacht krijgt. Als geboorte- en sterfjaar van de uit Leiden afkomstige Paedts wordt vermeld: 1542-1622.⁷² Toen hij in Norwich aankwam, was Paedts dus 25 jaar.⁷³ Van hem is bekend dat hij vóór zijn vertrek uit Leiden de reputatie had van een felle calvinist te zijn, maar evenmin als in het geval van Albert Christiaensz. is er een document overgeleverd dat wijst op samenwerking met Anthony de Solempne. Leids drukwerk van Paedts uit die vroege periode is niet bekend, terwijl hij - na zijn terugkeer in Leiden - vanaf 1578 een behoorlijke boekproductie had.

Over De Solempne lijkt me van belang de nadere precisering die Sessions en Stoker geven, nl. dat De Solempne in 1570 van de stad Norwich het poorterschap verwierf en het recht kocht om het beroep van boekdrukker te mogen uitoefenen, alsmede dat van handelaar in rijnwijn.⁷⁴ Dit hoeft niet te betekenen dat hij eigenhandig zette of de persen bediende. Voor het overige bevat het boek van Sessions en Stoker niet zo heel veel nieuws, afgezien van de afbeelding van de titelpagina van het Oxfordse exemplaar van *Eenen calendar historial/ eewelick gheduerende (...)*.⁷⁵ Dit boekje heeft als *impressum*: 'Ghedruet tot Noorwitz/ ten huysen van Anthonium de Solempne/ Anno M.D.LXX.', waaruit tevens blijkt dat de opsteller van het *impressum* zeker geen latinist was.

Wat die afbeelding zo bijzonder maakt, is het lijstwerk dat de titel omringt. Dat komt namelijk overeen met dat op de titelpagina van de *Historie van B. Cornelis* uit 1569. [afbeelding 3] Een vergelijkbare overeenkomst ben ik nooit tegengekomen, althans in geen enkel ander boek uit die tijd. Ik vermoed dat De la Fontaine Verwey in 1972 op grond van dezelfde overeenkomst de moge-

72 SESSIONS & STOKER, *The first printers*, p. 100.

73 In de *Norwich Census* uit 1568 wordt vermeld dat 'Joannes Paetz bibliopola cum uxore et duobus pueris ex Hollandia huc venit. Anno 1567' (vertaling: Boekhandelaar Joannes Paetz kwam in het jaar 1567 hierheen uit Holland met een echtgenote en twee kinderen). Zie: *ibidem* & MOENS, *The Walloons*, dl. 2, p. 213.

74 SESSIONS & STOKER, *The first printers*, p. 39.

75 SESSIONS & STOKER, *The first printers*, p. 38. Exemplaar in OXFORD, *Bodleian Library*, Arch. A. I. 73. Een tweede exemplaar berust in de bibliotheek van Trinity College te Dublin. Voor een microfilm, een negatief van het Dublinse exemplaar (STC 401.6), zie: AMSTERDAM, *Bibliotheek Vrije Universiteit*, YX.05727.

lijkheid opperde dat de uitgave van de *Historie* door 'Anthony de Solempne' was gedrukt. Ook diens spelling van de naam Solempne wijst hierop. [afbeelding 4] Het wekt dan ook nauwelijks verbazing dat Sessions en Stoker in 1987 concludeerden dat de beruchte Brugse satire 'may possibly have been produced on the Norwich press', maar ze bleven wel heel voorzichtig.⁷⁶ Ook Valkema Blouw is behoedzaam, wanneer hij zich uitsprekt over het lijstwerk op de titelpagina van zowel de *Calendier* als de *Historie*: 'The title-page is decorated with a border of typographical fleurons which is almost [mijn cursivering, K.B.] identical to that on the title-page of *Historie van B. Cornelis*, a feature which further confirms the attribution of that book to De Solempnes press.'⁷⁷

VALKEMA BLOUW

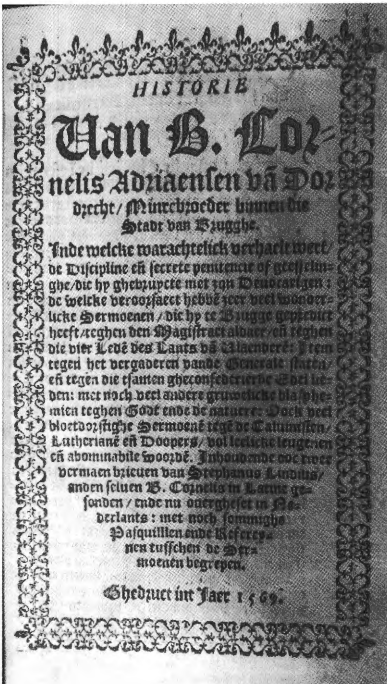
De Amsterdamse bibliograaf Paul Valkema Blouw (1916-2000) heeft flink gebruik gemaakt van het voorbereidende werk van De la Fontaine Verwey, Stoker en Sessions, en Stoker om de activiteiten van het boekdrukkersbedrijf te Norwich nader te onderzoeken en te beschrijven. Daarbij heeft hij zich terecht geconcentreerd op De Solempnes rechterhand, de boekdrukker Albert Christiaensz. Volgens hem nam Christiaensz. in dienst van Anthony de Solempne alle handwerk voor zijn rekening. De volgende rolverdeling tussen beide mannen doemt op: De Solempne was de organisator en geldschieter (mogelijk met één of meer stille vennoten) en als zodanig de verantwoordelijke uitgever, terwijl Albert Christiaensz. als vakman verantwoordelijk was voor de praktische dagelijkse gang van zaken binnen de drukkerij.⁷⁸ Norwich was daarmee - samen met Londen, Oxford en Cambridge - één van de vier steden in Engeland waar een boekdrukker aan het werk was. De samenwerking tussen De Solempne en Christiaensz. viel in de jaren 1568 tot en met 1570 en leverde in die periode acht publicaties op.⁷⁹ Het afzetgebied van de uit-

76 SESSIONS & STOKER, *The first printers*, p. 46.

77 VALKEMA BLOUW, 'A printer', p. 30 heeft 'typographical "flowers"' in plaats van 'typographical fleurons'; VALKEMA BLOUW, *Dutch typography*, p. 778.

78 VALKEMA BLOUW, *Dutch typography*, p. 774; IDEM, 'A printer', p. 25.

79 Zie de lijst van boeken, gedrukt door Albert Christiaensz. te Norwich, in: VALKEMA BLOUW, *Dutch typography*, p. 783-784; IDEM, 'A printer', p. 35-36.

Afb. 3 Omlijsting titelpagina van: *Historie van B. Cornelis, (Norwich: Anthony de Solempne), 1569. Exemplaar Openbare Bibliotheek Brugge: 13/724.*

geverij was de Nederlandse gemeenschap in Engeland. Alleen al in Norwich was in 1570 één op de vier van de 12.000 inwoners afkomstig uit de Nederlanden.⁸⁰ Dit aantal van 12.000 is min of meer identiek aan dat van het toenmalige Leiden, de tweede stad van Holland.

Valkema Blouw stelde dus vast dat De Solempne en Christiaensz. tot in 1570 samenwerkten. Zonder Christiaensz. zou Anthony de Solempne zijn uitgeversactiviteiten voortzetten tot in 1572, maar die stonden voortaan wel op een laag pitje.⁸¹

⁸⁰ VALKEMA BLOUW, *Dutch typography*, p. 772; IDEM, 'A printer', p. 24.

⁸¹ Dit op grond van het *impressum* in het polemische *Certejne verses* van Thomas Brooke uit 1570. In dit boekje (dat zich onder meer keerde tegen vreemdelingenhaat) wordt uitdrukkelijk vermeld dat het met toestemming van de overheid was uitgegeven. Het in 1572 verschenen *A prayer to be sayd in the end of mornyng prayer daily* heeft De Solempne in opdracht van de anglicaanse Kerk uitgegeven. Zie hierover: ESSER *Niederländische Exulanten*, p. 129-130.

Afb. 4 Omlijsting in: *Eenen
 calendier historiael, eeuwelick
 gheduerende* [...], Noorwitz:
 Anthonius de Solemne, 1570.
 Exemplaar Bodleian Library
 Oxford: Arch. A. I. 73. Naar
 SESSIONS & STOKER, *The
 first printers*, p. 38. Zie ook: Ear-
 ly English Books Online, STC
 1761:12.

In de eerdergenoemde lijst met immigranten uit de Nederlanden, die John Parkhurst (1512-1575), de bisschop van Norwich, op 16 mei 1568 aan aartsbisschop Parker stuurde, worden zowel Anthony de Solempne als Albert Christiaensz. vermeld. De Solempne (als 'typographus' of drukker aangeduid) was in 1567 met vrouw en twee kinderen 'ex Brabantia' naar Norwich gekomen. In datzelfde jaar kwam Christiaensz. - eveneens vermeld als 'typographus' - naar Norwich, maar dan wel 'ex Hollandia' en zonder zijn vrouw, terwijl het echtpaar Christiaensz. op 13 januari 1568 door de Raad van Beroerten zou worden veroordeeld tot verbanning en verbeurdverklaring van hun bezittingen. Het 'ex Hollandia' kan de indruk wekken als zou Christiaensz. een Hollander zijn geweest. In feite was hij een Antwerpenaar die van 1565 tot in het voorjaar van 1567 als boekdrukker te Vianen had gewerkt, dus op het grondgebied van de geuzenleider Hendrik van Brederode (1531-1568).

Brederode was getrouwd met de protestantse gravin Amelia von Neuenahr, die veel belang stelde in vroom Nederlandstalig drukwerk.⁸² Christiaensz. was te Vianen de opvolger van - de eveneens uit Antwerpen afkomstige - drukker Dirck Buyter, maar hij nam het materiaal van zijn voorganger niet over. Volgens Valkema Blouw had hij zijn eigen drukpers en letterkasten meegenomen.

Over de Antwerpse achtergrond van Christiaensz. laat Valkema Blouw zich niet uit. Kennelijk moet het onderzoek daarnaar nog van de grond komen. Gemakkelijk zal dit ook niet zijn, want een identiteit achterhalen op grond van een patroniem is altijd problematisch. Te Vianen produceerde Albert Christiaensz. twintig publicaties, waaronder in 1566 het bekende 'Smeekschrift der Edelen'. Dit verscheen in zowel een Franse als Nederlandse versie. Drie in het Frans gestelde boeken kwamen daar van zijn pers. Vermoedelijk was hij dus redelijk vertrouwd met de Franse spelling, wat de latere bewering van Antonio del Corro over zijn onkunde aangaande de Franse spelling mogelijk in een ander daglicht stelt. Deze boekdrukker lijkt in 1567 ook korte tijd in Sedan en Emden te hebben gewerkt, vooraleer hij naar Norwich trok. Hij liep tegen de lamp in het voorjaar van 1566, toen Marten Jacobszoon als *agent provocateur* van het Hof van Utrecht bij hem en zijn echtgenote de verkoop van 'ketterse' boeken uitlokte. De Utrechtse procureur-generaal mr. Leo Gilkens (†1571) bracht toen meteen de landvoogdes Margaretha van Parma op de hoogte. Het bleek ook dat de schoonmoeder van Christiaensz. in februari 1566 naar Antwerpen en elders reisde om er verboden boeken aan de man te brengen en papier in de kopen ten behoeve van de drukkerij van haar schoonzoon.⁸³ De pers te Vianen viel stil, nog vooraleer de troepen van de Gelderse stadhouder het stadje op 5 mei 1567 innamen.⁸⁴

Wanneer en waar Anthony de Solempne en Albert Christiaensz.

82 VALKEMA BLOUW, *Dutch typography*, p. 758; IDEM, 'A printer', p. 5-6.

83 VALKEMA BLOUW, *Dutch typography*, p. 766; IDEM, 'A printer', p. 17.

84 VALKEMA BLOUW, *Dutch typography*, p. 755; IDEM, 'A printer', p. 3. Zie ook de literatuur, aldaar opgegeven in noot 1.

voor het eerst met elkaar kennis hebben gemaakt, bijv. vóór de tijd in Vianen of pas vanaf 1567 te Norwich, blijft duister. Feit is dat Christiaensz. te Norwich zou drukken met andere letters dan die waarmee hij te Vianen had gedrukt. Het waren bovendien letters die rechtstreeks of via een omweg (Emden?) uit Antwerpen afkomstig waren. Het waren gotische *textura*'s die in VPT⁸⁵ zijn opgenomen en afgebeeld onder: T 3, T 12, T 30, T 43 en T 47, alsmede de humanistische cursieven IT 3 en IT 8.⁸⁶ Wat Christiaensz. wel uit zijn tijd te Vianen had behouden en meegenomen naar Norwich, was zijn zogenaamde kalligrafische alfabet. De letters daarvan zijn initialen of beginkapitalen die door Stoker nog als in hout gesneden letters werden omschreven.⁸⁷ Valkema Blouw stelde echter vast dat het hierbij gaat om houten letters, voorzien van een gegoten metalen laagje. Ze konden in combinatie met de gewone loden letters worden gebruikt. De matrijs werd gemaakt door een in hout gesneden blokje te dompelen in gesmolten lood (op het moment van afkoeling).⁸⁸

Valkema Blouw schrijft de *Historie van B. Cornelis* (1569) op de volgende gronden toe aan de pers van Albert Christiaensz.:

1° Alle lettertypen in dit boek zijn aanwezig in het letterbestand van Christiaensz. te Norwich.

2° Dit laatste geldt eveneens voor de kalligrafische initiaal N die op fol. 1 recto van de *Historie* voorkomt. [afbeelding 5]

3° De *Historie* bevat een sierstuk dat ook in de uitgave van Datheens psalmvertaling (Norwich, 1568) voorkomt.⁸⁹

Verder merkte Valkema Blouw op dat de argumenten voor Norwich als plaats van uitgave een directe relatie ('any direct relationship') met Brugge uitsluiten. Ook zou de keuze voor een zo

85 Afkorting van VERVLIETS *Sixteenth-century printing types*. Hier eerder aangehaald in noot 26.

86 VALKEMA BLOUW, *Dutch typography*, p. 774 en n. 65; IDEM, 'A printer', p. 25 en n. 65.

87 STOKER, 'Anthony de Solempne', p. 22.

88 VALKEMA BLOUW, *Dutch typography*, p. 761 en noot 22, alsook de afbeelding 3 op p. 788; IDEM, 'A printer', p. 11 en n. 22. Zie ook illustratie 3 aldaar.

89 VALKEMA BLOUW, *Dutch typography*, p. 777; IDEM, 'A printer', p. 30. Omdat ik geen toegang had tot Christiaensz.' *Psalmen*-druk uit 1568 is mij niet duidelijk of Valkema Blouw het sierstuk bedoelt in *Historie* (1569), fol. [*iv verso] of fol. 25v.

openlijk protestantse boekverkoper het onwaarschijnlijk maken dat de samensteller van de *Historie* in katholieke kring moet worden gezocht. Het onderzoek naar het auteurschap moet, volgens hem, opnieuw vanaf nul starten.⁹⁰

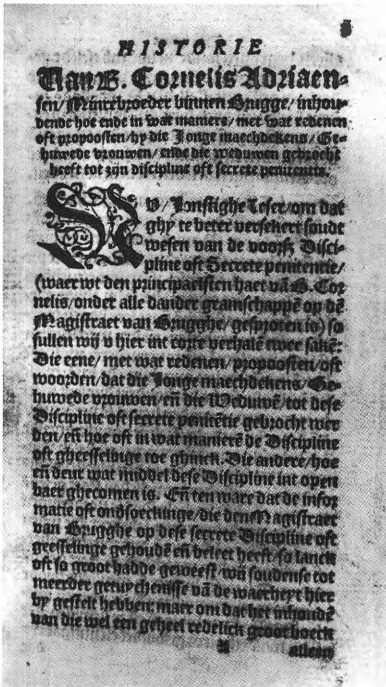
STILLE VENNOTEN

Valkema Blouws toeschrijving van de druk aan de werkplaats van Albert Christiaensz. te Norwich is goed gedocumenteerd en voldoende overtuigend. Bij mij rijst nu in de eerste plaats een vraag naar de financiering van de *Historie van B. Cornelis*. Immers, dit was waarschijnlijk het omvangrijkste boek dat boekhandelaar De Solempne op de markt bracht. Voor elk exemplaar waren 35 vellen papier nodig, die vervolgens werden gevouwen met als resultaat 276 folia of 552 bladzijden in 8°. Een gangbare oplage was toen 350 exemplaren. Dat is heel veel papier en een grote investering, als men bedenkt dat de kostprijs van het papier toen meer dan de helft van de productiekosten van een boek bedroeg. En dan rekenen we niet eens de tijd en inspanning van drukker en uitgever. Zou De Solempne dat allemaal in zijn eentje hebben bekostigd of werden er stille vennoten bij betrokken, zoals Valkema Blouw opperde? Is het gek dat bij dit laatste de gedachten uitgaan naar de anonieme Antwerpse geldschieder die in juni 1569 de honderd exemplaren in planodruk⁹¹ van Antonio del Corro's *Tableau* bekostigde? Als de meest waarschijnlijke kandidaat voor de financiering van Del Corro's traktaat heb ik hier eerder de koopman Marcos de la Palma aangewezen. Opmerkelijk is dat deze calvinistische geldschieder aanvankelijk zo zeer sympathiseerde met een onorthodox protestantse predikant als Del Corro dat hij in 1570 uittrad uit de Italiaanse gemeente. In december 1571 verzocht hij (met Cipriano Valera als tussenpersoon) het consistorie om opnieuw toegelaten te mogen worden, waarbij hij uitdrukkelijk afstand nam van Del Corro.⁹²

90 VALKEMA BLOUW, *Dutch typography*, p. 777-778; IDEM, 'A printer', p. 30.

91 plano: een ongevouwen vel papier.

92 'Adducendo il detto Cipriano molte ragioni le quali movevano il detto De la Palma ad abbandonare il detto Corrano, et riunirse alla congregazione (...)' Zie: BOERSMA & JELSMA, *Unity in multiformity*, p. 147.

Afb. 5 De uit hout gesneden sierletter, de initiaal N op fol. 1 recto: van de *Historie* (1569).

EMANUEL VAN METEREN

Daarnaast lijkt me ook de rol van stille vennoot te zijn weggelegd voor de - in Londen verblijvende -Antwerpse koopman en geschiedschrijver Emanuel van Meteren (1533-1612). Hij was een neef van de beroemde cartograaf Abraham Ortelius (1527-1598). Van Meteren was calvinist en als zodanig lid van de Nederlandse gemeente (*Austin Friars*) in Londen. Maar op 4 mei 1561 werd hij door de kerkenraad geëxcommuniceerd.⁹³ Hij was toen immers één van de heftigste critici van een nogal dogmatische kerkenraad. Deze laatste had het jaar daarvoor een predikant ontslagen en geëxcommuniceerd,⁹⁴ omdat hij toenadering had gezocht tot en-

93 W.D. VERDUYN, *Emanuel van Meteren, bijdrage tot de kennis van zijn leven, zijn tijd en het ontstaan van zijn geschiedwerk*, 's-Gravenhage, 1926, p. 92.

94 Over de kwestie met predikant Adriaan van Haemstede (ca.1525-1562), zie VERDUYN, *Emanuel van Meteren*, p. 79-97 & A. PETTEGREE, *Foreign Protestant communities in sixteenth-century London*, Oxford, 1986, p. 167-180.

kele vreedzame wederdopers. Van Meteren ging met de aanpak van het consistorie niet akkoord en betoonde zich bij die gelegenheid een onafhankelijke geest. Mogelijk was hij zelfs tot vrijzinnigheid geneigd. Jarenlang was het onduidelijk of hij nog kerkte, en zo ja, bij wie. Maar begin 1570 poogde hij zich te verzoenen met de kerkenraad van de Nederlandse gemeente, kennelijk in de verwachting dat er daarbinnen inmiddels een andere wind waaide. Het zou echter tot eind mei 1573 duren, eer hij opnieuw werd toegelaten als lid van de Nederlandse gemeente.⁹⁵

De vraag is hier of Van Meteren in aanmerking kan zijn gekomen als medefinancier van de *Historie van B. Cornelis*? Als historicus van de Opstand had Van Meteren uiteraard zeer veel belangstelling voor deze satire, voor hem tevens een bron van geschiedkundige informatie voor de jaren 1566-1568.⁹⁶ In zijn *Belgische ofte Nederlantsche historie* besteedt hij een vijftal foliobladzijden aan de *Historie* uit 1569, waarbij hij uitvoerig uit de tekst citeert.⁹⁷ Hij neemt zelfs twee nooit eerder gepubliceerde preekfragmenten op die zouden zijn uitgesproken in 1572, een kleine drie jaar na het laatste preekfragment van 24 juni 1569 dat in het vervolgdeel van de *Historie* (1578) te vinden is. Die latere preekfragmenten van onbekende herkomst betreffen respectievelijk de Tiende Penning en de inname van Den Briel. Alleen het tweede fragment is nader gedateerd, namelijk op 'Assensioens dag' (Hemelvaartsdag, dit is 15 mei 1572). Van Meteren is ook de enige auteur die Calleken P., één van de sleutelfiguren in het verhaal over de 'Discipline der devotighen', voluit Calleken Pieters noemt.

95 VERDUYN, *Emanuel van Meteren*, p. 95; A.J. JELSMa & O. BOERSMA (red.), *Acta van het consistorie van de Nederlandse gemeente te Londen, 1569-1585* (Rijksgeschiedkundige publicatiën. Kleine serie, 76), 's-Gravenhage, 1993, p. 38-39, nr. 122; p. 329, nr. 1341.

96 E. VAN METEREN, *Belgische ofte Nederlantsche historie, van onsen tijden: inhoudende hoe de Nederlanden aenden anderen ghehecht, ende aen Spaengien ghecomen zijn (...) meest onder de regeeringhe van Philippus de II coninc van Spaengien, tot synen doot, ende den uitgaenden jare 1598; verciert met een caerte van alle de Nederlanden, ende aller regeerders afbeeldinghe in koper ghesneden (...); eensdeels int Latijn ende Hoochduytsch stuckwijs in druck uitghegaen, maer nu by den autheur selve oversien, verbeterd ende vermeerderd, uitghegheven. Tot Delf: ghedruct by Jacob Cornelisz. Vennecool, 1599.*

97 VAN METEREN, *Belgische ofte Nederlantsche historie*, fol. 128r (vanaf kolom 2)-130r.

Calleken is zowel in de *Historie* (1569) als bij Van Meteren een scherpzinnig meisje dat de drogredeningen van Broer Cornelis niet vertrouwt en hem weet klem te zetten. De minderbroeder reageert woedend en scheldt haar uit voor 'ketersche, Erasmiane, ende Paulinne'. Geschrokken als ze is van deze aantijgingen bespreekt Calleken dit voorval in de biecht met de toenmalige pater gardiaan (de overste van het minderbroedersklooster). Zijn advies luidt om het minderbroedersklooster niet in diskrediet te brengen, maar het sektarische genootschap van Broer Cornelis te mijden. Haar afwezigheid ergert deze laatste echter zozeer dat hij haar prompt excommuniceert. Daarmee is de wraakzucht van Broer Cornelis nog lang niet gestild. Vanaf de kansel maakt hij Calleken Pieters en Betken Maes, een ander lid van het genootschap, zodanig zwart dat de stadsmagistraat er zich wel mee moet bemoeien en de zaak verder onderzoekt.⁹⁸ Dit gerechtelijk vooronderzoek leidt vervolgens tot de overplaatsing van Broer Cornelis naar het franciscaner klooster te Ieper.⁹⁹

MARCUS GHEERAERTS

De naam Calleken Pieters is op zich interessant vanwege het mogelijke verband met de Brugse schilder, tekenaar, etser, illustrator en uitgever Marcus Gheeraerts (ca.1521-ca.1590). Na het overlijden in 1521 van zijn vader Egbert Gheeraerts hertrouwde zijn moeder Antonine vander Weerde (†1580) met de schilder Simon Pieters (†1557). Marcus werd daarop als voogd aangesteld over de kinderen van zijn stiefvader.¹⁰⁰ Mogelijk was Calleken Pieters daar één van. Als deze redenering klopt, moeten we rekening houden met een zekere betrokkenheid van Marcus Gheeraerts bij de productie van de *Historie van B. Cornelis*. Maar vooralsnog is onduidelijk in welke hoedanigheid hij erbij betrokken zou zijn geweest. Ook helpt het niet dat de naam Pieters een patroniem is, waardoor het

98 Volgens de *Historie* zou het verhaal over de geselpraktijken binnen het sektarische genootschap van Broer Cornelis gebaseerd zijn op de getuigenverklaringen van Betken Maes en Calleken P. (fol. 25r & v). Die documenten zijn nooit in openbaar bezit gesignaleerd.

99 VAN METEREN, *Belgische ofte Nederlantsche historie*, fol. 129r.

100 E. HODNETT, *Marcus Gheeraerts the Elder of Bruges, London, and Antwerp*, Utrecht, 1971, p. 8 & 72, n 2.

verkrijgen van enige zekerheid over een mogelijke familierelatie een hachelijke zaak wordt.

Marcus Gheeraerts was zowel met Hubertus Goltzius als met Emanuel van Meteren nauw bevriend. Met Van Meteren kreeg hij - weliswaar pas in 1571 - zelfs een familieband.¹⁰¹ Maar het zou te ver voeren om hier nu nader op in te gaan. Alles wat in de *Historie van B. Cornelis* wordt behandeld, zal voor Gheeraerts als Bruggeling uit de kring van Goltzius gesneden koek zijn geweest. Vermeldenswaard is dat in het vervolgdeel Broer Cornelis in zijn sermoen van 22 augustus 1568 een satirische uitklapprent ter sprake brengt. Daarop wordt de franciscaan naar eigen zeggen afgebeeld met een wolvenkop, wolvenpoten en in zijn minderbroederspij, waarvan een mouw met menselijke doodsbeenderen is gevuld. Die ets is pas in 2001 op grond van een uitvoerige argumentatie op stilistische en archivalische gronden toegeschreven aan Marcus Gheeraerts.¹⁰²

LEONARD CASEMBROOT EN GILLIS WYTS

Een andere Bruggeling die een rol kan hebben gespeeld bij de productie van de *Historie van B. Cornelis* in Engeland was Leonard Casembroot jr. (1540-1604). Deze jurist was een zoon uit het tweede huwelijk van Leonard sr. (1495-1558) met Godelieve Brest (1510-1570). Via het eerste huwelijk van zijn vader met Maria Reyvaert (†ca. 1530) was hij familie van de jurist Jacob Reyvaert, alias Raevardus (ca. 1535-1568), van wiens hand in de jaren 1563-1565 maar liefst vier publicaties bij Goltzius van de pers zouden komen. Vader Leonard sr., die in de jaren 1535-1539 pensionaris van Brugge was geweest, maakte later herhaaldelijk deel uit van de stadsregering. Hij had te Padua rechten gestudeerd, doceerde Grieks te Brugge en was één van de trouwe vrienden en mede-

101 HODNETT, *Marcus Gheeraerts*, p. 17-18. Na het overlijden van zijn eerste echtgenote Janneke Struve sloot Gheeraerts in september 1571 te Londen een tweede huwelijk, nu met Susanna de Critz, waarvan Van Meteren de oom was (HODNETT, *Marcus Gheeraerts*, p. 13-14, 17).

102 Voor deze argumentatie, zie: BOSTOEN & HORST, 'De wolf onder de schapen', p. 61-67.

standers van Erasmus.¹⁰³ Jan (ca. 1525-1568), de oudere halfbroer van Leonard jr., was één van de actiefste leden van het Verbond der Edelen. Hij was secretaris en rechterhand van de graaf van Egmond (1522-1568), die hem tot gouverneur van Oudenaarde aanstelde. Jan was heer van Backerzeele, Zellik, Kobbegem, Berchem en Fenain. Hij pleitte voor geloofsvrijheid, maar dat belette hem niet hard op te treden tegen de beeldenstormers. Hij bleef weliswaar katholiek, werd niettemin veroordeeld door de Raad van Beroerten, gefolterd en terechtgesteld onder Alva.¹⁰⁴ Het valt op dat in de *Historie* met geen woord over hem wordt gerept, zelfs niet over zijn smadelijke dood. Dit is vreemd, omdat het boek eindigt met de terechtstelling van de graven van Egmond en Horne op 5 juni 1568. In de laatste preekfragmenten bereidt deze terechtstelling Broer Cornelis veel genoeg, tot afschuw van de Brugse bevolking die in brede kring hevig ontzet is en juist rouwt om die terechtstelling.¹⁰⁵ Wilde de auteur soms Casembroots gevoelens sparen? Wat er ook van zij, Leonard Casembroot jr. was, gezien zijn familiale achtergrond, helemaal voorbeschikt om binnen de Brugse erasmiaanse, bestuurlijke en intellectuele elite te floreren.

Gedocumenteerd althans is dat Leonard Casembroot jr. al in 1563 blijk gaf van nauwe samenwerking met de Brugse stadspensionaris Gillis Wyts (ca.1520-ca.1580), de kampioen van de armenzorg in de geest van Juan Luis Vives.¹⁰⁶ Er rezen toen problemen over de begrafenissen van anglicanen in gewijde grond, omdat dit verboden was door het concilie van Trente. Door dit verbod, zo meende Wyts, zou de stadsmagistraat de Brugse economie schade berok-

103 J. DECAVELE, *De dageraad van de Reformatie in Vlaanderen (1520-1565)* (Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren, jrg. 37, nr. 76), Brussel, 1975, dl. 1, p. 55, n. 17; A. DEWITTE & A. VIAENE (red.), *De lamentatie van Zeghere Van Male. Brugge na de opstand tegen Spanje, 1590*, Brugge, 1977, p. 153, n. 28.

104 P.C. MOLHUYSEN & P.J. BLOK (red.), *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, dl. 7, Leiden, 1927, kol. 281-282.

105 *Historie* 1569, fol. 270r.

106 G. WYTS, *De continendis et alendis domi pauperibus, et in ordinem reginendis validis mendicantibus Egidii Wiitsii consilium*. Antverpiae: G. Silvius, 1562 (exemplaar in: LEIDEN, *Universiteitsbibliotheek*, 475 G 25). Zie uitvoerig over de ontwikkeling van de Brugse armenzorg: DECAVELE, *De dageraad*, dl. 1, p. 118-150.

kenen: de relatie met Engelse kooplieden zou door de handhaving ervan immers worden verstoord. Wat was concreet het geval? Dierik Vasseur, prior van de karmelieten, had op aandringen van Wyts toestemming gegeven om op 29 augustus 1563 een zekere John Chester te laten begraven in de Sint-Joriskapel in zijn klooster, waar traditioneel Engelsen werden begraven. Omdat de overledene niet katholiek was, vond bisschop Petrus Curtius dat niet langer een goed idee. De overige bedelorden in Brugge (franciscanen, dominicanen en augustijnen) dreven de zaak zelfs nog op de spits door de karmelieten als geëxcommuniceerd te beschouwen. Via Leonard Casembroot jr. benaderde de stadsmagistraat (lees: Wyts) in allerijl de stadhouder van Vlaanderen, Lamoraal, graaf van Egmond. Via zijn halfbroer Jan kon Leonard de stadhouder zodanig overtuigen dat er uiteindelijk bericht kwam van Margaretha van Parma dat de begraven Engelsman mocht blijven waar hij was. De controversie zelf zou desondanks op het hoogste niveau blijven aanslepen. Het laatste bericht is een brief dd. 22 juli 1565 hierover van de landvoogdes aan Filips II.¹⁰⁷

Gillis Wyts, de voornaamste ambtenaar van Brugge, die rechtstreeks door de stadsmagistraat werd aangesteld, zetelde sinds begin 1566 te Gent ook als raadshier in de Raad van Vlaanderen. Als hoogste gesalarieerde en bekwaamste ambtenaar van Brugge heeft hij sinds zijn benoeming op 30 april 1558¹⁰⁸ enorme invloed uitgeoefend op de stedelijke politiek. Het is daarom ondenkbaar dat deze man geen zeggenschap zou hebben gehad bij de aanwijzing van een medepensionaris als Leonard Casembroot jr. Deze laatste werd als speciale taak het gerechtelijk onderzoek naar criminel (inclusief 'kettters') toevertrouwd. Dit was een opmerkelijke taakomschrijving, want deze aankomende stedelijke ambtenaar had geregeld openlijk verkondigd dat 'kettters' niet de doodstraf verdienden. Geen wonder dat tegenstanders zoals de beruchte augustijn pater Lorenzo de Villavicencio, kapelaan van de Spaanse

107 A.C. DE SCHREVEL, *Histoire du Séminaire de Bruges*, dl. 1, Brugge, 1895, p. 703-711; J. DECAVELE, *De eerste protestanten in de Lage Landen. Geloof en heldenmoed*, Leuven-Zwolle, 2004, p. 150-152.

108 DECAVELE, *De dageraad*, dl. 1, p. 142, n. 127.

kooplieden en koninklijk adviseur, moord en brand schreeuwden bij deze benoeming.

Casembroot verklaarde zelfs in 1566 dat wie de Hervorming was toegedaan, vrijheid van godsdienstuitoefening moest krijgen.¹⁰⁹ Dit ging de meerderheid van de stadsmagistraat veel te ver en hij moest zich komen verantwoorden. Haar wantrouwen was intussen zo sterk gegroeid dat ze van hem eiste dat hij een eed van trouw aan de katholieke Kerk zou afleggen. Toen hij dit weigerde, werd hij - na slechts luttele maanden in dienst te zijn geweest - in september 1566 op staande voet ontslagen.¹¹⁰ Het vervolg laat zich gemakkelijk raden. Op 9 december 1568 werd een *Hallegebod* voorgelezen met onder meer de namen van (deels bij verstek?) verbannen Bruggelingen. Onder hen waren Marcus Gheeraerts en Leonard Casembroot.¹¹¹

We treffen de laatste in 1568 als 'Leonardo Casembrodio' aan in de *Catalogus Ecclesiae Italicae* als één van de ouderlingen van de Londense Italiaanse gemeente.¹¹² Tussen 23 november 1569 en 21 mei 1570 was Casembroot maar liefst vijftien keer in Londen te gast bij Charles Vasquez, de hier eerdergenoemde calvinistische edelman van Portugese afkomst. Daarbij was hij toen onder meer in gezelschap van Jacob van Huele, coördinator van het bosgeuzenverzet in Vlaanderen.¹¹³ Casembroot liet zich inschrijven aan de universiteit van Oxford en in 1570 studeerde hij aan de universiteit van Heidelberg; vanaf 1572 verrichtte hij missies in dienst van de prins van Oranje.¹¹⁴ Uit een anonieme brief van 16 septem-

109 DECAVELE, *De eerste protestanten*, p. 161-162.

110 DE SCHREVEL, *Histoire du Séminaire de Bruges*, dl. 1, p. 794; A. DEWITTE, 'De Historie (1569-1578) van broeder Cornelis Adriaenszoon van Dordrecht: auteur en drukker', in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis* 140 (2003), p. 111-127. Zie p. 120, n. 13.

111 DE SCHREVEL, *Histoire du Séminaire*, dl. 1, p. 876, n. 1.

112 KIRK & KIRK, *Returns of aliens*, dl. 1, p. 387.

113 VANDAMME, 'Een edelman', p. 149.

114 Begin augustus 1572 spoorde hij in opdracht van de prins de Londense kerkenraad aan om predikanten naar Holland te sturen. Aan die aansporing werd prompt gevolg gegeven. Zie: JELSMa & BOERSMA, *Acta van het consistorie*, p. 284, nr. 1079; p. 285, nr. 1085.

ber 1572 blijkt ook een bijzondere vorm van samenwerking tussen Casembroot en de financier Marcos de la Palma, die al eerder hier ter sprake kwam als vermoedelijke financier van Del Corro's *Tableau* bij Anthony de Solempne.¹¹⁵

Later werd Casembroot raadsheer in het Hof van Holland. Bekend is ook dat hij een medestander van Oldenbarnevelt was en in 1585-1587 een tegenstander van Leicester. De veilingcatalogus van zijn bibliotheek is overgeleverd. Daarin treffen we Spaanse en Italiaanse uitgaven aan van zowel vóór als na 1566. Daarnaast bevat deze werk van Cassander, Vives, Joannes à Lasco, Jan Utenhove en de Bazelse biografie van David Joris uit 1560, en voorts allerlei werken van Goltzius' pers, alsook de *Epistolae duae Stephani Lindii ad Fr. Cornelium Brugensen*, het verboden boekje dat in Nederlandse vertaling integraal in de *Historie van B. Cornelis* (1569) is opgenomen.¹¹⁶

Gezien zijn ambtelijke positie in Brugge als medestander van pensionaris Gillis Wyts, en daarna als prominent lid van de Londense Italiaanse gemeente, zullen weinigen beter dan Casembroot op de hoogte zijn geweest van de gang van zaken rond de productie van de *Historie*. Ook zijn goede relatie met Marcos de la Palma, de vermoedelijke financier van Del Corro's traktaat, doet vermoeden dat hij haarfijn wist hoe een controversieel boek als de *Historie* op een voor zijn auteur zo 'veilig' mogelijke manier kon worden uitgegeven. Kenmerkend voor die auteur is de mateloze vijandschap die hij de minderbroeder toedraagt. Het sermoen van 15 maart 1568 bevat in dit verband een interessante passage waarin Broer Cornelis het heeft over zijn oude speciale vijand. Dat de Brugse stadsmagistraat

115 'on 30 August 1572 Casembroodt was here, and has left with four ministers of their sect to preach and teach their doctrines there. Mark de la Palma is the manager of these things.' (*Calendar of letters and State papers, relating to English affairs [during the reign of] Elizabeth, preserved principally in the archives of Simancas*, nr. 394; hier geciteerd naar: BOERSMA & JELSMA, *Unity in multiformity*, p. 27, n. 76).

116 *Catalogus Librorum Domini Leonardi Casembroti (piae memoriae) Primi Senatoris in Curia Hollandiae, Zelandiae & West-Frisiae. Catalogue van de Boecken gecomen uyt de Librie van wijlen den Heere Mr. Leonard Casembroot, in zijn leven eerste Raedt s'Hofs van Hollandt, Zeelandt ende West-Vrieslandt*. Hagae-Comitis: Hillbrandi Iacobi, 1605, fol. C2v (H.W. DE KOOKER (red.), *Book Sales Catalogues of the Dutch Republic, 1599-1800*, mf. 2929-2930. Zie internet: <http://bsc.idcpublishers.info/>).

zich te Brussel voor Alva moet verantwoorden over het rekest dat ze ooit heeft ingediend om de inquisitie aan banden te leggen, stemt hem alvast bijzonder vreugdevol. Volgens hem zal haar dit rekest door Alva zwaarder worden aangerekend dan het *Smeekschrift der Edelen*. Hij verheugt zich vooral omdat zo de rekening met zijn 'ouden particulieren viant' vereffend kan worden. Deze 'vijand' had namelijk het verduivelde gerechtelijke vooronderzoek naar de geheime, heilige geselingen beraamd, bijgewoond en opgeschreven.¹¹⁷

Ik meen dat Gillis Wyts, mede gezien zijn hervorming van de Brugse armenzorg, de beste kandidaat is voor de kwalificatie van 'ouden particulieren viant'. Als de getuigenverklaringen van Betken Maes en Calleken P. over Broer Cornelis' vrome sektarische genootschap ooit hebben bestaan, heeft Wyts die zeker in handen gehad. Maar tot nu toe is het louter de tekst van de *Historie* die deze getuigenissen vermeldt. Intussen verkeerde Gillis Wyts in de juiste positie om zijn ambtenaren naar de preken van Broer Cornelis te sturen met de opdracht om opruiende - en eventueel schokkende - uitlatingen zo letterlijk mogelijk op te schrijven. Nog eens, dit is vooralsnog alleen maar een hypothese.

Men herinnere zich dat hier eerder aan de orde is gekomen dat Goltzius de 'opschrijver' van de sermoenen is geweest in de ogen van Arnold en De la Fontaine Verwey. Feit is dat er bewijs bestaat van een nauwe band tussen Goltzius en Wyts. De *C. Iulius Caesar* uit 1563 van Goltzius bevat maar liefst drie bijdragen van de hand van Wyts. In de aanhef stelt hij zelfs zichzelf voor als buurman en vriend van Goltzius.¹¹⁸ Of Wyts ook onder het pseudoniem

117 'Ba nu sal ic ooc eens an mynen ouden particulieren viant (die de duuelsche informatie tegens mijn secrete helige discipline beleet/ gehoort/ en beschreuen heeft) gewroken werden: ou/ ba die en weet nu van vreesse en angstie niet in wat hol of gat dat hy cruypen wil'. (*Historie* 1569, fol. 224v).

118 'Egidii Witsii Brugensis I.C. ad Hubertum Goltzium Herbipolitam Antquarium vicinum & amicum suum, contra illud Philippi Beroaldi senioris' in: H. GOLTZIUS, *C. Iulius Caesar*, Brugis Flandrorum, 1563, fol. cc3v-ddr (exemplaar in: LEIDEN, *Universiteitsbibliotheek*, 419 B 10). Van Jan Casembroot, de halfbroer van Leonard jr., staat een lofdicht op fol. a4v-a5r. Goltzius en Wyts woonden op het Biskajerplein, Goltzius op nr. 4 (= nu: Hotel Biskajer, dat bestaat uit drie samengevoegde huizen). De exacte locatie van deze woning van Wyts is (nog) niet vastgesteld.

Christianus Neuter de *Historie* heeft samengesteld, is nog maar de vraag. Daartoe zouden taal en stijl van Nederlandstalige geschriften van Wyts' hand nauwkeurig moeten worden onderzocht. Ik neem mij voor een dergelijk onderzoek te verrichten.

GENT

De Brugse historicus en Vulcanius-specialist Alfons Dewitte (1934) gaat niet in op de argumenten van De la Fontaine Verwey, Stoker en Valkema Blouw ten voordele van Norwich als plaats van uitgave. Maar hij stelt boudweg dat Gillis van den Rade in 1569 te Gent de *Historie van B. Cornelis* heeft geproduceerd.¹¹⁹ Dewittes bewijsvoering is voor mij niet te volgen. Zo meent hij in zijn eerste voetnoot dat Valkema Blouw als 'drukkersplaats' van de *Historie* 'Londen 1569' voorstelt, terwijl de Amsterdamse bibliograaf toch overduidelijk 'Norwich, Antonius de Solemne' aanwijst. Voorts meent Dewitte dat Valkema Blouw - met betrekking tot het vervolgdeel uit 1578 van de *Historie* - als plaats en jaar van uitgave 'Leiden 1578' niet opnam in zijn *Typographia Batava*. Maar in dit standaardwerk van Nederlandse oude drukken uit de periode 1541-1600 tref ik als *impressum* van het vervolgdeel aan: 'Buyten Noirdwitz [= Antwerpen of Leiden], s.n. [Willem Silvius], 1578'.¹²⁰ De beschrijvingen die Dewitte op basis van het handboek van Vervliet (VPT) geeft van het typografische materiaal in de *Historie* (1569) zijn: IT 15, C3-C8, T44, T 29 en R34. Die beschrijvingen zijn heel anders dan die van Valkema Blouw en komen evenmin overeen met mijn eigen bevindingen op grond van het Brugse exemplaar. Het lettermateriaal op de titelpagina van de *Historie* (1569) bijv. is (van boven naar onder): IT 3, T 3, T 12 en T 30. Dit materiaal is ook in de beschrijving van Valkema Blouw te vinden.¹²¹ Dewitte roemt de *civilité*-letter als 'schitterend ontwerp van Vande Keere',¹²² maar in geen van de mij *de visu* bekende exemplaren (te Londen, Brussel, Leiden en Brugge) van de

119 DEWITTE, 'De *Historie*', p. 111.

120 VALKEMA BLOUW, *Typographia Batava*, dl. 1, sub nr. 2448.

121 VALKEMA BLOUW, *Dutch typography*, p. 774 & n. 65; IDEM, 'A printer', p. 25 & n. 65.

122 DEWITTE, 'De *Historie*', p. 112.

Historie (1569) ben ik deze lettersoort tegengekomen. Vervolgens meent Dewitte dat het bloemenvignet op de titelpagina is aangevend door de Brugse drukker Pieter de Clerck in de *VVarachtighe Fabulen der Dieren* (1567). Dit 'bloemenvignet' kan ik niet vinden. Zou Dewitte wellicht de omlijsting van het tekstblok op de titelpagina bedoelen? Het is echter al voor een niet-specialist vrij duidelijk dat de omlijsting op de titelpagina van de *Calendier historiael* uit 1570 van Anthony de Solempne eerder overeenstemt met het lijstwerk van de *Historie* (1569) dan met dat van de *VVarachtighe Fabulen*. Dewitte heeft zijn aanvankelijke boude bewering betreffende Gent als plaats van uitgave in de loop van zijn artikel afgezwakt tot 'wellicht te Gent'.¹²³ Gezien mijn eigen bevindingen heb ik geen reden om een toeschrijving 'Gent' te handhaven voor wat betreft de *Historie* uit 1569.

Op een vergelijkbare manier wijst Dewitte in het vervolg van zijn artikel Cornelis Wouters aan als hoofdredacteur van de *Historie*.¹²⁴ Wouters (ook: Wauters, Gualtherius) was vanaf 1543 de rechterhand en trouwe metgezel van de onpartijdige Georgius Cassander (1513-1566), erasmiaan bij uitstek, tijdens diens omzwervingen in Duitsland. Volgens de magere argumentatie van Dewitte studeerde Wouters theologie aan Duitse universiteiten, en een aantal verwijzingen naar theologen uit het Duitse taalgebied zou dus van hem afkomstig kunnen zijn.¹²⁵ Die theologen zijn onder meer Johannes Brenz, Andreas Osiander, Caspar von Schwenckfeld en Philipp Melanchton.¹²⁶ Maar het louter verwijzen naar die Duitse theologen (zonder concrete bewijzen) om zo de hele *Historie* uit 1569 aan 'hoofdredacteur Cornelis Wouters' toe te schrijven, overtuigt niet. Van Wouters' bibliotheek is bij mijn weten geen veilingcatalogus of boedelbeschrijving overgeleverd. We weten in feite niets met zekerheid over diens boekenbezit.

123 DEWITTE, 'De *Historie*', p. 114.

124 'Waarom wij aan Cornelis Wouters als hoofdredacteur van de *Historie* denken is eigenlijk vrij vanzelfsprekend' (DEWITTE, 'De *Historie*', p. 117). Vervolgens ontbreekt een overtuigende toelichting aan de hand van citaten, te vinden bijv. in *Historie* 1569, fol. 53v, 106r, 169r, 170v, 183r en v, 197v en 221r.

125 DEWITTE, 'De *Historie*', p. 115, 117.

126 DEWITTE, 'De *Historie*', p. 117.

BESLUIT

In vergelijking met de argumentatie die zou pleiten voor Brugge en Gent als plaatsen van uitgave, leggen de argumenten ten voordele van Norwich veel meer gewicht in de schaal. De toeschrijving aan de uitgever Anthony de Solempne en de boekdrukker Albert Christiaens is zowel materieel als ideëel relevant. Ook is duidelijk geworden dat het netwerk van Brugse erasmianen over ondernemende sympathisanten in Engeland heeft beschikt.

In het betoog van Valkema Blouw vallen mij in dit verband blinde vlekken op. Zo wil hij met alle geweld dat de *Historie* door een protestantse (lees: calvinistische) auteur is geschreven. Op inhoudelijke gronden echter kunnen we vaststellen dat hier sprake is van een onorthodoxe auteur, die zich als erasmiaan niet goed laat vangen onder de kwalificatie 'protestant' dan wel 'katholiek'.

Een tweede blinde vlek betreft Valkema Blouws opmerking dat het feit dat het boek te Norwich is gedrukt 'seems to exclude any direct relationship with Bruges'.¹²⁷ Let wel, het betreft hier een satire over Brugse gebeurtenissen, geschreven vanuit een Brugs perspectief, bevolkt met in meerderheid Brugse personages. Wellicht heeft de gerenommeerde Amsterdamse analytische bibliograaf het boek zonder veel begrip voor zijn satirische karakter gelezen en vooral gekeken naar drukletters en sierstukken om zodoende de identiteit van de drukker te achterhalen? Zijn aansluitende opmerking over het auteurschap van deze prozasatire, namelijk: 'The question of authorship is thus again left open and research must start from scratch' beschouw ik dan ook eerder als goed bedoeld dan realistisch. Ze houdt althans onvoldoende rekening met wat tot nu toe via geduldig lezen en raadpleging van originele bronnen aan onderzoeksresultaat is geboekt.

Valkema Blouws derde blinde vlek betreft het taalkundige aspect van de *Historie*. Daar is wel eens eerder naar gekeken, met name naar syntactische, morfologische, stilistische en klankhistorische

¹²⁷ VALKEMA BLOUW, *Dutch typography*, p. 775; IDEM, 'A printer', p. 30.

verschijnselen, maar dit onderzoek bleef steken in een beginstadium.¹²⁸ Niemand kunnen echter de West-Vlaamse vormen ontgaan die men door de hele tekst heen aantreft. De meeste daarvan zijn ook nu nog van kracht in het Brugs: berst [= barst], bescheedelick/ bescheet [= bescheid], belofde [= beloofde], clappen [= praten], coc-te [= kookte], derren [= durven], eerweerdigh, hoveerdigh, kerre [= kar], neerstelick [= naarstig], vier [= vuur], vreemd [= vreemd], vulcken [= vlug, fluks], vulder [= volder] enz. Daarnaast komt men vormen tegen die men gestandaardiseerd Nederlands kan noemen; overal vindt men: bosch (in plaats van: busch), op (in plaats van ip/ up) en vol (in plaats van: vul). Een derde interessante categorie vormen de woorden die nu eens een West-Vlaamse, en dan weer een gestandaardiseerde 'Nederlandse' spelling hebben': brocht/ bracht, cleen/ cleyn, commen/ comen, dreegen/ dreyghement, duer/ door, duvel/ duyvel, dusent/ duysent, heligh/ heyligh, lest/ laetst, lusig/ luysigh, natuer/ nature, stick/ stuck, wiert/ wert enz. De oorzaak van dit verschijnsel kan zijn dat er twee zetters aan het werk waren, van wie de ene nauwkeuriger de originele kopij volgde dan de ander, die de neiging had om te standaardiseren. Maar dit zou nog nader onderzocht kunnen worden aan de hand van het impositieschema van een octavodruk,¹²⁹ alsook van de pagina's die tot de binnen- of tot de buitenvorm behoren.

Een dergelijk onderzoek verdient in mijn ogen echter geen prioriteit in vergelijking met een vervolgonderzoek naar de identiteit van de auteur. Vooral van literatuurhistorici mag men verwachten dat ze geïnteresseerd zijn in de geoefende hand van een begaafde - maar vooralsnog onbekende - auteur.

128 A. VAN DE REPE, 'Impressie en luysen in de pels', in: *Meta. Mededelingenblad voor neerlandici*, 14 (1979-1980), p. 99-101. Gegevens over het taalgebruik van Broer Cornelis in de sermoenen (en speciaal over het stilistische fenomeen van de synonieme polynomie) zijn te vinden in: K. BOSTOEN, 'De (s)preektaal van Broer Cornelis', in: J. ENGELSMAN, J. KRUIJSEN, E. SANDERS & R. TEMPELAARS (red.), *Taal als levenswerk. Aspecten van de Nederlandse taalkunde*, Den Haag, 2005, p. 29-33.

129 Ph. GASKELL, *A new introduction to bibliography*, New York, 1972, p. [92-95], fig. 50-53.